

'VERTAALD UIT HET HOOGDUITSCH...'

Een onderzoek naar Duitse vertalingen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen (1796-1803)*, met bijzondere aandacht voor geschriften met religieuze thematiek.

Johanna Almut Sommer
Van Ostadestraat 157-2
1073 TK Amsterdam
telefoon: 020-6645255
studentnr.: 1104780

Vrije Universiteit
Faculteit Letteren
Opleiding Geschiedenis

Eerste begeleider: **Dr. J. van Eijnatten**
Tweede begeleider/lezer: **Prof. Dr. W.Th.M. Frijhoff**

Juni 2002

INHOUD

	Inleiding	1
Hoofdstuk I	Onderzoek naar Duitse literatuur in Nederland en kennismaking met de door mij gebruikte bronnen	
	I.1. Originelen en vertalingen - een overzicht van literatuur over de invloed van Duitse geschriften in Nederland rond 1800	3
	I.2. De <i>Vaderlandsche Letteroefeningen</i> – dimensies van een historische bron	8
	I.3. Voorwoorden als bronnen over beeldvorming	14
Hoofdstuk II	Een statistische basis - mijn database over gerecenseerde geschriften in de <i>Vaderlandsche Letteroefeningen</i>	
	II. I. Het ontstaan en de vorm van de database	16
	II. 2. De resultaten van mijn onderzoek	19
	II. 2.a: Algemene aantallen en gegevens over uitgevers, vertalers en auteurs	20
	II. 2. b: Categorieën, genres en auteurs	30
Hoofdstuk III	Ter verdieping - enkele voorbeelden van Duitse vertalingen op religieus gebied	
	III.1. Inleiding	44
	III.1.a: Toelichting op de keuze van de onderzochte boeken	46
	III.2. Kennismaking met de gerecenseerde boeken	47
	III.2.a: Interpretatie van voorwoorden en recensies	47
	<i>Johann Ludwig Ewald</i>	47
	<i>Johann Kaspar Lavater</i>	50
	<i>Franz Volkmar Reinhard</i>	53
	<i>Johann Jacob Hess</i>	55
	<i>Friedrich Christian Zange</i>	57
	<i>Valentin Karl Veillodter</i>	58
	<i>Johann Gottfried Herder</i>	59
	III.2.b Inschatting van de receptie van de besproken auteurs	61
	Slotbeschouwing	66
	Bijlagen	68
	<i>Deel A</i>	68
	<i>Deel B</i>	80
	Bibliografie	

Inleiding

Door mijn Duitse achtergrond en mijn belangstelling voor geschiedenis ben ik geboeid door de raakvlakken tussen de Duitse en Nederlandse cultuur, die op het eerste gezicht op elkaar lijken maar toch verschillen. Aan het eind van mijn studie geschiedenis wilde ik daarom graag iets onderzoeken wat mijn kennis over de relatie tussen deze twee culturen zou vergroten. Ik wilde te weten komen in hoeverre Nederlanders in de Nieuwe Tijd bekend waren met Duitse cultuur. Er zijn duizend-en-één mogelijkheden om dit te onderzoeken. Men kan bijvoorbeeld de vraag stellen naar migratie vanuit Duitse landen, of naar Duitse reizigers in Nederland of naar Duitsers in dienst van de V.O.C., om maar een paar dingen te noemen. Maar mijn aandacht werd getrokken door boeken als historisch fenomeen. Boeken zijn dragers van cultuur die niet zomaar in de nevels van de geschiedenis verdwijnen zoals de Westfaalse hannekemaaiers of Duitse Oostindiëvaarders. Boeken uit de achttiende eeuw kunnen we ook vandaag nog in handen houden en lezen. Dat is een hele bijzondere ervaring.

Ik besloot om te onderzoeken in hoeverre de Duitse cultuur in de vorm van vertaalde Duitse boeken in Nederland aanwezig was en hoe erop werd gereageerd. Om boeken te traceren in een tijd waarin nog geen alomvattende lijst van publicaties bestond moet men de hulp invoeren van een medium dat boeken toen bekend maakte: een recensietijdschrift. De *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*, een recensietijdschrift dat van 1760 tot 1876 verscheen, bleek een goede bron om te weten te komen welke Duitse boeken hun weg naar Nederland vonden. Het tijdschrift recenseerde naast een grote hoeveelheid Duitse boeken in Nederlandse vertaling ook Franse en Engelse vertalingen. Maar hoe groot was het aandeel van de vertaalde boeken onder de gerecenseerde geschriften nou precies? Uit welke taal werden, althans voor zover het tijdschrift dat laat zien, de meeste boeken vertaald? En onder welk genre vallen de vertaalde en gerecenseerde boeken? Deze vragen tracht ik te beantwoorden met het aanleggen van een database waarin de uitgebreide titelinformatie van de recensies is verwerkt. Door een kwantitatieve benadering van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wil ik proberen zicht te krijgen op het aanbod aan Duitse vertalingen in Nederland.

Achter deze gegevens staat het werk van mensen. Er is een vertaler die een boek in handen heeft gekregen en het in een andere taal opnieuw gaat schrijven. Er is de redactie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* die een keuze gaat maken uit boeken die zij voor hun publiek interessant en belangrijk achten. En uiteindelijk zijn er lezers die misschien een boek ter hand nemen dat in een recensie werd besproken. Via een recensietijdschrift ontvouwt zich op deze manier een heel proces van receptie. Maar het bekendmaken van boeken is niet het enige

effect van recensies: zij beïnvloeden ook de meningsvorming over het besproken boek. Recensies dragen bij aan beeldvorming en zijn interessant studiemateriaal voor het vaststellen van heersende opvattingen. Ik ga in mijn onderzoek nader in op een tiental in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gerecenseerde boeken. Van deze boeken bestudeer ik de voorwoorden en recensies. Ik heb tien boeken met een religieuze thematiek uitgekozen omdat religieuze geschriften in het recensietijdschrift bijzonder veel aandacht krijgen.

Ik beschouw recensies en voorwoorden als onderdelen van een proces van beeldvorming. De bestudering ervan zal een indruk geven van de ontvangst van een bepaald soort Duitse geschriften in Nederland rond 1800 en daarmee een basis verschaffen waarop beeldvorming plaatsvindt.

Met het eerste deel van mijn onderzoek wil ik het aandeel van vertalingen aan de Nederlandse literaire markt in kaart brengen. Met een aantal voorbeelden zal ik een beeld ervan schetsen welke godsdienstige onderwerpen in Nederland werden verkondigd.

HOOFDSTUK I : Onderzoek naar Duitse literatuur in Nederland en kennismaking met de door mij gebruikte bronnen

I. 1. Originelen en vertalingen - een overzicht van literatuur over de invloed van Duitse geschriften in Nederland rond 1800

Aan het begin van elk onderzoek staat de speurtocht naar literatuur die zich op de een of andere manier bezighoudt met het uitverkoren onderwerp. Met het induiken in literatuur begint het aftasten van het onderwerp. Na verloop van tijd ontwikkelt zich uit de oorspronkelijk meer algemene interesse voor een bepaald vraagstuk een concrete vraag naar de historische situatie. Een wetenschappelijke benadering van geschiedenis vereist dat de onderzoeker kenbaar maakt waarop zijn studie is gebaseerd. Voor diegene die uiteindelijk over het onderzoek leest wordt het op deze manier mogelijk het onderzoek te beoordelen en het een plaats te geven binnen de historiografische ontwikkeling. Daarom begint ook deze scriptie met een overzicht van literatuur die zich bezighoudt met de invloed van Duitse geschriften in Nederland in de Nieuwe Tijd.

Aan het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw verschijnt er een aantal studies over de invloed van Duitsland op Nederland.¹ Daarin wordt er uitgegaan van de veronderstelling dat deze invloed in de tweede helft van de achttiende eeuw zeer groot was. Er wordt vooral gewezen op het grote aantal vertalingen dat toen in omloop was. Karl Menne zegt in zijn studie over de invloed van de Duitse literatuur in Nederland dat de Nederlandse literatuur in de achttiende eeuw een vertalingsliteratuur is.² En hij beweert dat de vertalingen uit het Duits toen de grootste groep vormden.³ Omdat de Duitse en de Nederlandse taal op elkaar lijken is hij van mening dat het voor Nederlanders gemakkelijker is Duitse boeken te vertalen dan bijvoorbeeld Engelse of Franse. Tegelijkertijd neemt hij aan dat om die reden Duitse boeken ook veel in de originele taal werden gelezen en niet vertaald hoefden te worden. Maar men kan zich afvragen waarom zoveel moeite werd gedaan boeken te vertalen als men ze toch in de oorspronkelijke taal kon lezen. Daarop gaat Menne in het geheel niet in. Zijn stellingen berusten op een verzameling van literair-historische feiten. Hij noemt vertalingen van belangrijke en minder belangrijke Duitse auteurs en citeert tijdgenoten die

---

¹ b.v. C. G. Kaakebeen, *De Invloed der Duitse Letteren op de Nederlandsche* (Culemborg 1888); J. J. J. A. Frantzen, 'De Invloed der Duitse Letteren op de Nederlandsche', in: *De Gids*, LIII (1889), 29-79; K. Menne, *Der Einfluss der deutschen Literatur auf die niederländische um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Periode der Übersetzungen; Fabel- und Idyllendichtung; Klopstocks Messias; das Drama.* (Weimar 1898); E. F. Kossmann, *Holland und Deutschland; Wandlungen und Vorurteile* (Den Haag 1901)

² K. Menne, *Der Einfluss der deutschen Literatur...*, 5

zich over vertalingen en over de werken zelf uitspreken. In het geval van de Duitse dichter Christian Fürchtegott Gellert⁴ stelt hij een lijst samen met vertalingen van diens boeken in het Nederlands. Maar dat is de enige aanzet tot systematisering die bij hem te vinden is. Zijn stuk lijkt geschreven vanuit het standpunt dat zijn opvattingen niet meer getoetst hoeven te worden maar dat hij de lezer alleen nog op de feiten moet wijzen die hem gelijk geven.

Een literatuurwetenschappelijk onderzoek uit de jaren twintig van de twintigste eeuw waarin de auteur probeert de invloed van Duitse literatuur in Nederland in een breder kader te plaatsen, is het proefschrift van W. J. Noordhoek over de reeds eerder genoemde dichter Gellert.⁵ Hij zegt in een inleidende beschouwing over de betrekkingen tussen Duitsland en Nederland dat de Nederlanders hun kennis van Duitse ideeën in de tweede helft van de achttiende eeuw voornamelijk uit vertalingen haalden. Deze stelling onderbouwt hij door te wijzen op het ontbreken van Duitstalige boeken in de bibliotheken van vooraanstaande geleerden uit deze tijd. Hij wijst ook op opmerkingen waaruit blijkt dat men belangrijke Duitse schrijvers niet in het origineel kon lezen.⁶ Maar evenmin als Menne had hij beschikking over systematische informatie over vertalingen uit het Duits in deze tijd. Toen zijn proefschrift ontstond, was er slechts één publicatie die dit soort informatie bevatte, namelijk een studie van J. A. Worp over de geschiedenis van het drama en toneel in Nederland, verschenen in 1908. Dit onderzoek bevat een bijlage waarin alle vertalingen en bewerkingen van toneelstukken zijn opgenomen die tussen de zeventiende en de negentiende eeuw in Nederland zijn uitgegeven. Maar voor andere genres had Noordhoek geen informatie over aantallen vertalingen. In tegenstelling tot Menne probeert hij dit gemis te neutraliseren door een brede beschouwing over de verschillende ontwikkelingen op intellectueel gebied in het achttiende-eeuwse Duitsland. Hij gaat in op de diverse stromingen op religieus en filosofisch gebied en besteedt ook aandacht aan de progressieve pedagogische ideeën die toen in de Duitse landen ontstonden. En uiteraard beschrijft hij de nieuwe opvattingen op het gebied van de esthetiek, die in het werk van Gellert hun neerslag vinden. Maar ook bij Noordhoek blijft het bij verzamelen van informatie zonder dat hij deze systematisch verwerkt. Een publicatie waarin het onderwerp wel op deze manier benaderd wordt, is het proefschrift van Henriette Spoelstra uit 1931.⁷ Haar interesse gaat voornamelijk uit naar de Duitse invloed

---

³ ibidem, 8

⁴ Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769)

⁵ W. J. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert.*(Amsterdam 1928)

⁶ W. J. Noordhoek, *Gellert und Holland.*, 15-17

⁷ H. A. C. Spoelstra, *De Invloed van de Duitse Letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw.* (Amsterdam 1931)

in de Nederlandse letterkunde maar zij beperkt zich niet alleen tot dit gebied. Volgens haar is een diepergaande beschouwing van de thematiek niet mogelijk als men niet ook aandacht besteedt aan de ontwikkelingen op het gebied van religie, filosofie, pedagogiek en esthetiek. Zij is de eerste die probeert een omvattende analyse van de Duitse invloed in Nederland in de achttiende eeuw te geven. Zij gaat ervan uit dat zij alleen een oordeel over de situatie op haar vakgebied, de letterkunde, kan vellen als zij ook andere terreinen waarin vreemde culturele invloeden zichtbaar worden, in haar onderzoek betreft. Haar studie is tot de dag van vandaag de enige poging om een algemene beoordeling te geven over de rol van Duitse geschriften in Nederland in de achttiende eeuw. Haar boek heeft ook relevantie voor het onderzoek specifiek naar vertalingen omdat zij in een bijlage een lijst opstelt met alle door haar gevonden vertalingen van Duitse boeken.

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd door S.L. Flaxman in het kader van een internationaal congres voor vergelijkende literatuurwetenschap de balans opgemaakt over de stand van het onderzoek naar literaire betrekkingen tussen Duitsland en Nederland.⁸ Hij verbaast zich erover hoe weinig werk er op dit gebied is verricht. Hij kan alleen een aantal publicaties noemen die de rol van een bepaalde auteur en diens werk in Nederland onderzoeken. Maar hij mist op dit gebied onderzoek naar 'grote' Duitsers als bijvoorbeeld Gotthold Ephraim Lessing⁹.

Als men op zoek is naar meer recente publicaties over literaire betrekkingen tussen het buitenland en Nederland of naar receptie van buitenlandse auteurs in Nederland, kan men een bibliografische lijst raadplegen, samengesteld door Th. Hermans.¹⁰ Daaruit blijkt dat er in de loop der jaren steeds weer boeken over de receptie van Duitse auteurs en ook over vertalingen van Duitse auteurs in Nederland verschijnen. Maar de informatie is verstrooid over deelonderzoeken en er is geen studie te vinden die probeert een systematisch overzicht te geven.

Een voorbeeld van onderzoek naar de reacties van het achttiende-eeuwse publiek op een Duits werk is de studie van J.J. Kloek over de historische receptie van Goethes opzienbarend werk *Die Leiden des jungen Werther* in Nederland.¹¹ Reeds in de jaren zeventig publiceerde hij over Nederlandse vertalingen van deze roman en begon hij met het verzamelen van uitspraken

---

⁸ S. L. Flaxman, 'Dutch-German Literary Relations: A Review of Research. '; in: W. P. Friederich (ed.), *Comparative Literature: proceedings of the Second Congress of the International Comparative Literature Association. September 1958*. Reprint 1970, (New York 1970)

⁹ Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781)

¹⁰ Th. Hermans, *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst*. (Den Haag 1991)

¹¹ J. J. Kloek, *Over Werther geschreven...Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*. (Utrecht 1985)

die direct of indirect met de *Werther* te maken hadden. Hij wilde nagaan of het beeld dat er in de Nederlandse literatuurgeschiedenis over de ontvangst van Goethe's boek bestaat wel klopt. Tijdens zijn onderzoek ontstond in Duitsland een aantal theorieën over receptie-onderzoek. Kloek besloot deze theorieën aan de praktijk te toetsen en dat aan de hand van zijn *Werther*-onderzoek te doen.

De benadering van vertalingen in de studies van Menne, Noordhoek, Spoelstra en ook Kloek is een literair-historische. Zij schrijven literatuurgeschiedenis.

De bibliografie van Th. Hermans daarentegen is het startpunt van een reeks waarmee specifiek de geschiedenis van het vertalen in Nederland onderzocht wordt. De reeks draagt dan ook de titel *Vertaalhistorie*. Tot nu toe zijn zes delen verschenen die de in Nederland heersende opvattingen over vertalen in kaart proberen te brengen. Daarbij wordt per deel een selectie van uitspraken afkomstig uit een bepaalde tijd gepresenteerd. Het deel met opvattingen over vertalen rond 1800 is samengesteld door L.G. Korpel.¹² Zij is ook auteur van een proefschrift over dit onderwerp.¹³ Voor een geheel van uitspraken over vertalen in een bepaalde tijd gebruikt zij de term *vertaalreflectie*. Zij onderzoekt de Nederlandse vertaalreflectie tussen 1750 en 1820 en plaatst deze tegenover de situatie in respectievelijk Duitsland, Engeland en Frankrijk. Zij stelt daarbij de vraag hoeveel er eigenlijk werd vertaald en wat. Gegevens over aantallen vertalingen haalt zij daarbij uit de reeds eerder genoemde lijst van J.A. Worp en uit een lijst over proza verschenen tussen 1600 en 1815 van de hand van J. Buisman.¹⁴ Zij put ook uit een studie van J.J. Kloek, die de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van de periode 1788 tot 1800 op recensies van romans heeft nagekeken.¹⁵ Aan de hand van deze gegevens vergelijkt zij aantallen vertalingen uit verschillende brontalen op het gebied van fictieel proza. Dit is de eerste en tot nu toe ook enige aanzet om vergelijkend cijfermateriaal bij het onderzoek naar vertalingen te gebruiken.

Een kwantitatieve benadering wordt toegepast door J. van Eijnatten die daarvan verslag doet in een artikel over vertalingen van Duitse boeken in Nederland tussen 1760 en 1796.¹⁶ Hij heeft drie tijdschriften - de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Nederlandsche Bibliotheek* en de *Vaderlandsche Bibliotheek* - doorgewerkt en de recensies van uit het Duits vertaalde

---

¹² L. G. Korpel, *In Nederduitsch gewaad: Nederlandse beschouwingen over vertalen, 1760-1820*. (Den Haag 1993)

¹³ L. G. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader*. (Amsterdam 1992)

¹⁴ J. Fzn. Buisman, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alfabetische naamlijst*. (Amsterdam 1960)

¹⁵ J. J. Kloek, 'De vroege Nederlandse *Werther*-vertalingen.'; in: *De nieuwe Taalgids* 67 (1974), 207-227

¹⁶ J. van Eijnatten, 'Paratexts, Book Reviews, and Dutch Literary Publicity. Translations from German into Dutch, 1760-1796', in: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25, (2000), 95-127

boeken geteld. Uit zijn statistiek blijkt dat er in de door hem onderzochte periode een opwaartse trend in het aantal vertalingen is. Er zijn wel twee duidelijke dalingen van het aantal vertalingen waarneembaar: in de roerige jaren van de patriottenbeweging en in de beginfase van de Bataafse Republiek.

De getelde boeken deelt hij aan de hand van titels naar formele en inhoudelijke aspecten in verschillende categorieën in. Hij stelt vast dat de grootste hoeveelheden vertalingen in de categorieën religie en amusement te vinden zijn. Hij kan dit resultaat niet afzetten tegen aantallen vertalingen uit het Frans en Engels en trekt daarom geen conclusie over een bijzondere Duitse invloed op het gebied van religieuze geschriften en amusementsliteratuur. Maar door zijn onderzoek ontstaat er voor het eerst een duidelijk beeld van vertaalde boeken op andere terreinen dan dat van de letterkunde.

Uit de titels van de vertaalde boeken in de recensies valt nog veel meer informatie te halen dan alleen maar over de inhoud van een boek. Van Eijnatten wijst ook op interessante gegevens over auteurs, vertalers, uitgevers en plaatsen waar de boeken werden uitgegeven. Hij kwam bijvoorbeeld tot de conclusie dat uitgevers zich in deze tijd niet specialiseerden in boeken van een bepaald genre. Het viel hem ook op dat in de aankondigingen van de boeken vaak beroepstitels van de auteurs werden genoemd. Blijkbaar werden op deze manier de kansen vergroot dat het boek zou verkopen. Van Eijnatten heeft waardevolle informatie verzameld die voor het eerst een meer gedetailleerde beschrijving van vertalingen in Nederland mogelijk maakt.

Bij mijn eigen onderzoek heb ik zijn methode gevolgd. Ik heb statistische gegevens verzameld over Duitse vertalingen. Maar om een vergelijking te kunnen maken tussen het aantal vertalingen uit het Duits en het aantal vertalingen uit andere brontalen heb ik ook het aantal Franse en Engelse vertalingen meegeteld. Op deze manier wordt een bredere kijk op de omvang van de productie van vertalingen mogelijk.

Samenvatting

In het algemeen heb ik de indruk dat het fenomeen vertalingen als historische bron enigszins verwaarloosd is. De meeste publicaties die aandacht besteden aan vertalingen van Duitse boeken verschenen lang voor de Tweede Wereldoorlog. In deze literair-historische studies spelen vertalingen niet meer dan een bijrol. Er wordt vaak gewezen op het feit dat er toch in Nederland in de 18e eeuw zo ontzettend veel werd vertaald maar er worden nauwelijks pogingen ondernomen precieze aantallen vast te stellen. Vertalingen dienen lange tijd alleen maar als bron voor de literatuurgeschiedenis. In de loop der jaren is er op deze manier wel een

hoop informatie over letterkundige vertalingen verzameld. Maar naar vertalingen op bijvoorbeeld religieus, filosofisch en politiek gebied is nauwelijks onderzoek gedaan.

Vanaf de jaren tachtig wordt voor het eerst echt vertaalgeschiedenis geschreven. De wetenschap begint eindelijk aandacht te besteden aan vertalingen als cultuurhistorische bron. Het onderzoek naar de opvattingen over vertalen in Nederland kan een nieuw licht werpen op de relaties tussen verschillende culturen. Daarbij wordt een beeld geschetst van het theoretische denken over vertalen. Aangevuld wordt dit theoretische niveau door het praktijkonderzoek van Van Eijnatten. Pas door het onderzoeken van zowel theorie als praktijk wordt het mogelijk een compleet beeld te geven van de rol die vertalingen uit het Duits in Nederland speelden en kan uiteindelijk ook een inschatting worden gemaakt van de invloed van Duitse cultuur op de Nederlandse.

I. 2. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* – dimensies van een historische bron

In deze paragraaf zal ik mijn bron voorstellen. Om te beginnen geef ik daarbij een kort overzicht van de ontwikkeling van het tijdschrift in het algemeen voordat ik de lezer kennis laat maken met de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zelf.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw verschijnen er voor het eerst periodieke geschriften in Europa.¹⁷ Aanvankelijk zijn dit nieuwsbladen die twee of drie keer per week uitkomen en hun lezers op de hoogte willen brengen van internationale actualiteiten. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontwikkelt zich uit de correspondentie tussen Europese geleerden een type periodiek dat over het algemeen als het eerste type tijdschrift wordt gezien: het geleerdentijdschrift. In Nederland verschijnt een geleerdentijdschrift voor het eerst in 1684: de Franse *Nouvelles de la République des Lettres*. Vanaf 1692 verschijnt dan ook een Nederlandstalig geleerdentijdschrift: Pieter Rabus' *Boekzaal van Europe*. Geleerdentijdschriften informeren over ontdekkingen op wetenschappelijk gebied, kondigen nieuwe boeken aan en brengen ook persoonlijk nieuws over internationaal bekende academici. Informatie over actualiteiten is de belangrijkste inhoudelijke component van dit type tijdschrift en daarin sluit het aan bij het concept van de krant. Er is in deze tijd geen duidelijke scheiding tussen krant en tijdschrift te maken en dat blijft tot op zekere hoogte tot in de negentiende eeuw zo.

---

¹⁷ de volgende beschouwing is gebaseerd op G. J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. (Den Haag 1995)

G.J. Johannes deelt de periodieken in de eerste helft van de achttiende eeuw in naar de aandacht die ze aan informatie, vermaak of opinie besteden. Voor de situatie in de tweede helft van de 18e eeuw voldoet deze indeling niet meer. Er zijn dan twee aan elkaar tegenovergestelde ontwikkelingen waar te nemen. Aan de ene kant is er de tendens tot specialisatie op een bepaald vakgebied en daarmee de beperking tot een selecte doelgroep. Aan de andere kant ontstaat er een aantal tijdschriften dat probeert heel verschillende onderwerpen aan te grijpen en daarmee aan de leesbehoefte van zoveel mogelijk lezers te voldoen. Een nieuw type tijdschrift ontwikkelt zich dat het beste aangeduid kan worden met de term ‘algemeen-cultureel tijdschrift’. ‘Algemeen’ omdat dit tijdschrift voornamelijk bedoeld is voor een zo breed mogelijk publiek, dus niet voor lezers van slechts één bepaalde beroepsgroep of één bepaald vak. ‘Algemeen’ ook omdat dit tijdschrift een verbinding maakt tussen de drie elementen informatie, vermaak en opinie. En ‘algemeen’ in verbinding met ‘cultureel’ omdat dit type tijdschrift de pretentie heeft een bijdrage te leveren aan de beschaving van zijn lezers. Onder dit type tijdschrift valt de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*.

De *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* verschijnt voor het eerst in 1760.¹⁸ Het tijdschrift werd opgericht en uitgegeven door de doopsgezinde predikant Cornelis Loosjes¹⁹ uit Haarlem. Na diens dood werd het werk voortgezet door zijn broer Petrus Loosjes²⁰ Tijdens zijn bestaan veranderde het tijdschrift een paar keer van titel. Het begon onder de naam *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*. Dat veranderde in 1768 in de titel *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*. Tussen 1772 en 1778 verscheen het blad onder de titel *Hedendaegsche Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, van 1779 tot 1785 onder de naam *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, van 1786 tot 1790 verschijnt het als *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* en in 1791 wordt de naam weer terugveranderd in *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* die tot 1811 wordt gehandhaafd. In 1812 en 1813 draagt het de titel *Tijdschrift van kunsten en wetenschappen van het Department der Zuiderzee* voordat in 1814 de oude kern van de titel weer op de voorpagina geplaatst kan worden: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Onder deze titel verschijnt het nog tot 1876. In de door mij bestudeerde periode van 1796 tot 1803 verschijnt het tijdschrift onder de titel *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* maar voor het gemak zal ik in het vervolg

---

¹⁸ Johannes, *Barometer*, 118 en 221, voetnoot 5

¹⁹ Cornelis Loosjes (1723-1792)

²⁰ Petrus Loosjes (1735 Westzaandam –1813 Haarlem) was Doopsgezinde predikant te Haarlem. Daarnaast was hij redacteur en hoofdredacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Hij was zeer geïnteresseerd in

gewoon de naam *Letteroefeningen* gebruiken. De opvallend frequente wijziging van de titel heeft te maken met het karakter van het tijdschrift in de achttiende eeuw. Een tijdschrift wordt in deze tijd gezien als een boek in wording.²¹ De losse afleveringen worden een eenheid in de jaargang en als het tijdschrift over een langere periode verschijnt vormen de jaargangen een reeks. Het tijdschrift draagt in die zin nog de eeuwigheidswaarde van het boek met zich mee. Maar de verschijningsfrequentie van tijdschriften wordt in de loop van de achttiende eeuw steeds hoger en daarmee stijgt ook de binding aan de actualiteit. Door af en toe wijzigingen in de titel aan te brengen wordt een signaal aan de lezer gegeven dat er vernieuwing plaatsvindt en het tijdschrift zijn publiek op de hoogte wil houden van ‘de tijd’. Tegelijkertijd is er de continuïteit van de reeks die de jaargangen samen vormen en die voor de lezer een blijvende waarde hebben. Het tijdschrift ontwikkelt op deze manier in de achttiende eeuw al een eigen karakter dat het onderscheidt van het boek en dat later zal resulteren in een medium zo als wij dat tegenwoordig kennen.

Maar terug tot de *Letteroefeningen* zelf. De *Letteroefeningen* bestaat uit een gedeelte met recensies van (nieuw verschenen) boeken en een gedeelte met de titel *mengelwerk* waarin de lezer artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen kan vinden. In het *mengelwerk* worden vaak artikelen uit buitenlandse tijdschriften in een vertaling afgedrukt. Onderzoek naar het *mengelwerk*-gedeelte van het tijdschrift kan eveneens interessante gegevens over vertalingen aan het licht brengen.

Uit het aantal vertaalde artikelen in het *mengelwerk* van de *Letteroefeningen* blijkt dat de uitgevers zich sterk oriënteerden op Engelse tijdschriften. J. van Eijnatten vond ook een uitspraak van de uitgevers waarin zij een vergelijking van hun manier van recenseren met die van de *Deutsche Allgemeine Bibliothek* van de hand wijzen en duidelijk aangeven dat zij hun tijdschrift als een kind van de Engelse *Monthly Review* beschouwen.²²

Wat wilde de *Letteroefeningen* aan zijn lezers bieden? In de voorwoorden van de eerste jaargangen maken de uitgevers hun doelstellingen duidelijk. Zij willen de lezer in ‘oordeelkundige berigten’ bekend maken met het werk van de ‘beste Schryveren’. Hier wordt dus al aangegeven dat er boeken geselecteerd zullen worden die de makers van het tijdschrift belangrijk vinden en dat de lezer geen overzicht over de lopende internationale boekproductie verwachten kan. De *Letteroefeningen* wil het lezerspubliek voorzien van diepgaande achtergrondinformatie in ‘nauwkeurige gedachten over verscheidene onderwerpen’. En het

---

geschiedenis en schreef en vertaalde meerdere historische werken. Een van zijn meest omvangrijke werken is de *Vaderlandsche Historie... Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie*.

²¹ Johannes, *Barometer*, 75-77

²² Van Eijnatten, ‘Paratexts...’, 103

tijdschrift wil de lezers informeren over de lopende boekproductie door middel van ‘vrymoedige aanmerkingen over Nederduitse Werken en Schriften, die dagelyks in ons Vaderland uitkomen’.²³ Maar het tijdschrift verschijnt meestal slechts één keer per maand waardoor het bijhouden van alle nieuw verschenen boeken maar in beperkte mate mogelijk wordt. De *Letteroefeningen* hechten dus niet zoveel belang aan actualiteit maar geven prioriteit aan achtergronden en diepgang. Maar ook voor vermaak is gezorgd door de diverse stukjes in het mengelwerk.

Uit de doelstellingen van het tijdschrift wordt duidelijk dat men de ontwikkeling van de lezer wil beïnvloeden. ‘Oordeelkundige berichten’, ‘nauwkeurige gedachten’, ‘vrymoedige aanmerkingen’ - men wil ertoe bijdragen dat de lezers zich een goed gefundeerde mening over de wereld kunnen vormen.

En blijkbaar sluit de inhoud van de *Letteroefeningen* aan bij de verwachtingen en interesses van een breed publiek want het tijdschrift verschijnt tot in de tweede helft van de negentiende eeuw. Als een tijdschrift zulk een lange tijd bestaat dan voegt dat iets toe aan zijn waarde als historische bron, want dan wordt het mogelijk de ontwikkeling van een bepaalde groep te volgen. Een tijdschrift vertegenwoordigt namelijk zowel de mensen die het maken als ook de mensen die het lezen. Het levert directe informatie op over het denken aan de kant van de makers - uitgever, redactie, medewerkers - en indirecte informatie over het denken aan de kant van het lezerspubliek. Directe informatie over de producenten kan de onderzoeker winnen als hij het tijdschrift als bron ‘structuralistisch’ leest. Dat wil zeggen dat hij de teksten in het tijdschrift niet als uiting van een individuele auteur benadert maar als onderdeel van een geheel van teksten.²⁴ Als men bijdragen in een tijdschrift op deze manier leest zal men structuren ontdekken - vanzelfsprekendheden, vooroordelen, verwachtingen en dergelijke - die de auteurs van de teksten bewust of onbewust gecreëerd hebben. De indirecte informatie over de lezers ligt in het feit dat het tijdschrift bepaalt waarmee het publiek zich bezig zal houden. Het tijdschrift selecteert informatie en formuleert standpunten, waarden en normen. Het is wel de vraag in hoeverre de lezers daarmee instemmen, deze overnemen of afwijzen. Er is de afgelopen twintig jaar veel moeite gedaan om meer grip te krijgen op de lezers in de achttiende en negentiende eeuw. Aangezwengeld werd het onderzoek naar het lezerspubliek vooral door een theorie van de Duitser Rolf Engelsing. Hij stelde dat zich in de achttiende eeuw een ‘leesrevolutie’ heeft voltrokken.²⁵ Een enorme toename van het aanbod aan

---

²³ geciteerd volgens Johannes, *Barometer*, 119

²⁴ R. Aerts, ‘Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron.’, in: *Groniek* 30 (1996), 170-183

²⁵ R. Engelsing, *Der Bürger als Leser*. (Stuttgart 1974)

literatuur, mede door de opkomst van nieuwe genres zoals de roman en het spectatoriale tijdschrift, zou een uitbreiding van het lezerspubliek en een verandering in het leesgedrag hebben veroorzaakt. In plaats van het herhaaldelijk lezen van enkele, meestal religieuze boeken, zouden mensen nu steeds meer naar nieuwe boeken hebben gegrepen. Deze opvatting werd gesteund door opmerkingen van tijdgenoten die klagen over ‘leeswoede’²⁶.

In Nederland hebben vooral J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt geprobeerd deze these aan de praktijk te toetsen. Zij hebben het boekaanschap in Middelburg onderzocht en kwamen tot de conclusie dat de these van de leesrevolutie gerelativeerd moet worden.²⁷ Hun onderzoeksresultaten laten zien dat het lezerspubliek aan het begin van de negentiende eeuw overwegend uit een kleine groep personen bestond die heel veel las. Een aantal van deze mensen was bovendien lid van een leesgezelschap waar boeken op gezamenlijke rekening werden aangeschaft en circuleerden. In deze kringen werd ook de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gelezen.

Bij mijn benadering van de *Letteroefeningen* als bron ben ik in eerste instantie geïnteresseerd in de weerspiegeling van het aanbod op de Nederlandse literaire markt. Ik gebruik het recensiegedeelte van het tijdschrift in de eerste fase van mijn onderzoek als kwantitatieve bron, later ook als kwalitatieve bron. Door het tellen van de gerecenseerde boeken en daarbij in het bijzonder het tellen van vertaalde boeken leg ik een statistische basis voor een verder onderzoek naar de receptie van Duitse religieuze geschriften in Nederland. Om het cijfermateriaal leven in te blazen bestudeer ik de recensies en de voorwoorden van een tiental religieuze boeken en zal op deze manier een beeld schetsen van hun ontvangst in Nederland.

Bij het doorwerken van de jaargangen van de *Letteroefeningen* heb ik niet alleen statistische gegevens over aantallen boeken verzameld maar ook andere gegevens geregistreerd. Elke recensie begint met een titelaankondiging van het besproken boek. In de titel wordt meestal de auteur genoemd. Als een boek vertaald is dan staat dat vaak aangegeven met de woorden ‘vertaald uit...’ of ‘gevolgd naar het...’. Helaas ontbreekt vaak de naam van de vertaler of worden alleen initialen genoemd. Soms staat ook nadrukkelijk aangegeven ‘niet vertaald’. Daarnaast komt de lezer te weten wanneer, waar en door wie het boek in kwestie is uitgegeven, hoeveel bladzijden het heeft en in welk formaat het gedrukt is.

De uitgever was rond 1800 meestal ook drukker en boekhandelaar, een ‘uitgever’ in de letterlijke betekenis van het woord. Hij was in die tijd bovendien het aangewezen adres voor

---

²⁶ Johannes, *Barometer*, 10

²⁷ J.J.Kloek, W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. (Middelburg 1988)

lezers die op de inhoud van het tijdschrift wilden reageren. De uitgever was meestal de enige die wist welke personen eigenlijk voor het tijdschrift schreven.²⁸ De anonimiteit van de eigenlijke auteurs van het tijdschrift wordt in Nederland nog tot ver in de eerste helft van de negentiende eeuw gehandhaafd.²⁹ Het bewaren van de anonimiteit van de schrijvers was in de ogen van vele makers van tijdschriften vooral bedoeld om de lezer onbevooroordeeld naar de boodschap van het blad te laten kijken.³⁰ Voor recensenten werd op deze manier de speelruimte bij het schrijven van kritiek groter. Ook de *Vaderlandsche Letteroefeningen* waarborgden de anonimiteit van hun auteurs.

In Nederland werd - in vergelijking met andere Europese landen - bijzonder hardnekkig vastgehouden aan het principe van de anonimiteit.³¹ Dit is te verklaren door de kleinschaligheid van het Nederlandse literaire leven. De medewerkers van tijdschriften en de auteurs van in tijdschriften besproken boeken kenden elkaar vaak persoonlijk en kwamen elkaar regelmatig tegen. In zulk een situatie was anonimiteit bij het schrijven van literaire of wetenschappelijke kritiek van groot belang om het serieuze karakter van de bijdragen te waarborgen. De onbevangenheid van de critici werd daardoor bevorderd maar tegelijkertijd werd er van hen verwacht dat zij zich aan de ongeschreven wet hielden niemand door een anonieme kritiek met de grond gelijk te maken. Deze paradox was niet de enige factor die de ontwikkeling van kritiek in Nederlandse tijdschriften tot ver in de negentiende eeuw ophield. Er was gewoon geen podium voor de ontwikkeling van een kritische traditie. Gespecialiseerde tijdschriften hadden maar geringe overlevingskansen omdat het aantal potentiële lezers te klein was. De kritiek werd geïntegreerd in de algemeen-culturele tijdschriften die nooit gewaagde standpunten durfden in te nemen om zoveel mogelijk lezers te kunnen aanspreken. De recensies in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn dan ook vaak niet meer dan een weergave van de inhoud van het besproken geschrift. Maar de terughoudendheid tegenover bekenden speelt bij het bespreken van werken van buitenlandse auteurs een kleinere rol dan bij kritiek op werken van Nederlandse auteurs. De keuze voor te recenseren werken biedt op zich al belangrijke informatie. Bovendien zijn de recensies als onderdeel van het tijdschrift geen strikt persoonlijke maar collectief bepaalde uitspraken.³² De woordkeuze van de recensent wordt door zijn collega's beïnvloed en ook enigszins door de verwachtingen die hij

---

²⁸ G. J. Johannes, *Barometer*, 70-76

²⁹ *ibidem*, 180

³⁰ *ibidem*, 180-183

³¹ *ibidem* en ook: G. J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid. 1770-1830.* (Den Haag 1997), 48

³² R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron.', in: *Groniek* 30 (1996), 170-183

bij de lezers van het tijdschrift veronderstelt. Een recensie heeft daardoor een impliciete waarde die van belang is voor onderzoek naar beeldvorming. De recensies in de *Letteroefeningen* zullen mij helpen het verzamelde cijfermateriaal aan te vullen met uitspraken zodat ik mij uiteindelijk een voorstelling kan maken van de ontvangst van Duitse werken door recensenten van het onderzochte tijdschrift.

I. 3. Voorwoorden als bronnen over beeldvorming

Bij mijn onderzoek maak ik tevens gebruik van de voorwoorden van een aantal Duitse boeken die rond 1800 in een vertaling in Nederland verschenen. Via deze bron wil ik te weten komen welk beeld er over uit het Duits vertaalde geschriften bestond bij de personen die bij het verschijnen van deze boeken betrokken waren. Om aan te geven welke waardevolle informatie uit deze teksten gehaald kan worden wil ik hier even stil staan bij de functie en de inhoud die een voorwoord kan hebben.

Het begrip ‘voorwoord’ spreekt eigenlijk al voor zichzelf. Een voorwoord is een inleiding op de hoofdttekst. Met het voorwoord wil degene die het schrijft aanzetten tot lezen van het boek. Het is belangrijk de interesse van de lezer te wekken en hem nieuwsgierig naar het boek te maken. Om dit te bereiken wordt er gebruik gemaakt van verschillende inhoudelijke elementen. Een voorwoord kan de lezer al een impressie van de inhoud van een werk geven en ingaan op de vraag waarom en hoe het werk in kwestie is geschreven. De inhoud van het voorwoord is in sterke mate afhankelijk van de relatie die de schrijver ervan heeft met de tekst waaraan voorafgaand hij het schrijft. Een voorwoord dat geschreven is door de auteur van het werk zelf zal inhoudelijk en ook retorisch verschillen van een voorwoord dat geschreven is door de uitgever van een boek of een vertaler. Gerard Genette heeft in zijn boek *Paratexts* uitgebreid de inhoudelijke en retorische opbouw van voorwoorden beschreven die geschreven zijn door de auteur van een boek.³³ Een auteur zal de lezer in een voorwoord tot een eigen boek vooral op het belang van het onderwerp wijzen. Hij zal zeker niet opscheppen over de eigen benadering en uitwerking ervan maar hij zal het algemeen belang van zijn beschouwingen en impliciet het nut ervan voor de lezer benadrukken. De auteur wil er dan ook voor zorgen dat de lezer het boek op een manier begrijpt die hij de juiste vindt. Een auteurs-voorwoord bevat dus een sterk interpretatief element. Een voorwoord dat geschreven is door de uitgever van een boek zal een minder sterk interpretatief karakter hebben omdat

---

³³ G. Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. (Cambridge 1997); Hoofdstuk 9

deze in eerste instantie geïnteresseerd is in de materiële kant van het lezen, hij wil namelijk simpelweg dat het boek verkoopt. Bij de auteur zal daarentegen het delen van zijn opvattingen en uitingen met het publiek de hoofdrol spelen. De vertaler van een boek staat tussen deze twee polen. Een vertaler is geen auteur want hij heeft de inhoud van zijn vertaling niet zelf bedacht. Hij heeft dus net als de uitgever een bepaalde afstand tegenover het eigenlijke werk. Maar hij heeft wel werk verricht en met het vertalen van de woorden van de oorspronkelijke auteur een eigen interpretatie van diens werk afgeleverd. Het zal afhankelijk zijn van de persoonlijkheid van de vertaler in welke mate hij zich verbonden voelt met zijn vertaling en in hoeverre hij voor zijn eigen werk uit durft te komen. De vraag of de vertaler zijn moedertaal vertaalt of een aangeleerde taal en hoe goed hij deze taal beheerst, speelt een rol bij de relatie tussen vertaler en vertaald werk. Als de vertaler zijn identiteit aan de lezer onthult - wat in de door mij bestudeerde periode helaas vaker niet dan wel voorkomt - door bijvoorbeeld een gesigneerd voorwoord te schrijven, dan zal het net als het auteurs-voorwoord een interpretatief karakter hebben.

Voorwoorden bieden dus genoeg informatie om als bronnen voor onderzoek naar beeldvorming te kunnen dienen. De voorwoorden van de door mij gekozen boeken zijn geschreven door uitgevers en door vertalers. Bij het lezen ervan zal ik vooral kijken naar de interpretatieve en retorische elementen van de voorwoorden. Ik zal proberen vast te stellen welke standpunten de schrijvers van de voorwoorden tegenover de boeken en auteurs in kwestie innemen. Uiteindelijk zal ik deze standpunten naast die van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zetten zoals die blijken uit de recensies van de vertaalde boeken.

HOOFDSTUK II: Een statistische basis - mijn database over gerecenseerde geschriften in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*

II. I. Het ontstaan en de vorm van de database

Het idee voor het tellen van het aantal vertalingen onder de gerecenseerde boeken in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is afkomstig van J. van Eijnatten. In zijn reeds eerder genoemde artikel *Paratexts, Book Reviews and Dutch Literary Publicity*³⁴ doet hij verslag van deze methode. Hij legde een database aan waarin hij zoveel mogelijk informatie over uit het Duits vertaalde boeken, die in de *Letteroefeningen* werden besproken, verzamelde. Bij het aanleggen van mijn eigen database heb ik voor dezelfde aanpak gekozen. Ik heb zowel het aantal vertalingen als ook het aantal Nederlandse publicaties geteld, kort aangegeven om welk genre het gaat en dit uiteindelijk in categorieën onderverdeeld. Het oorspronkelijke idee was uit te zoeken hoeveel vertalingen er in een periode van vijftien jaar in *twee* verschillende Nederlandse recensietijdschriften werden besproken. Al snel bleek dat de hoeveelheid werk die ik dan te verrichten zou hebben te groot zou zijn voor deze eindschrijftie. Daarom besloot ik mij te beperken tot de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Het was mijn doel tien jaargangen van dit tijdschrift door te werken maar dit bleek uiteindelijk niet haalbaar binnen de beperkte tijd. Na het doorwerken van de achtste jaargang ben ik daarom gestopt met het invoeren van besproken geschriften. Mijn database geeft daardoor niet zoveel inzicht in de ontwikkeling van het aantal vertalingen onder de gerecenseerde geschriften over een langere termijn maar is meer een momentopname van de aanwezigheid van vertalingen in het Nederlandse literaire leven. Pas in vergelijking met het cijfermateriaal van Van Eijnatten en Korpel zullen de resultaten van mijn onderzoek tot een completer beeld kunnen leiden.

In de door mij aangelegde database is informatie opgeslagen over alle geschriften die de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in de periode 1796 tot en met 1803 recenseerde. Ik spreek van geschriften en niet van boeken omdat in de *Letteroefeningen* niet uitsluitend boeken maar ook afleveringen van tijdschriften gerecenseerd worden. De verzamelde informatie kan geverifieerd worden omdat de jaargang van het tijdschrift en de erbij behorende paginanummers van de recensie in het eerste veld van de database opgenomen zijn. De titels die in mijn database als vertaling zijn opgenomen waren duidelijk als zodanig herkenbaar door toevoegingen in de titel als 'vertaald uit', '(vrij) gevolgd naar' of 'overgebracht uit'. Als deze aanduidingen ontbraken gaf de identiteit van de auteur de doorslag bij de vraag of het

geschrift duidelijk kon worden ingedeeld als vertaling of niet. In het veld 'vertaling' heb ik daarna 'ja' of 'nee' ingevuld. Als een recensie niet over een vertaling ging maar over een Nederlands geschrift heb ik alleen aangegeven waar de recensie in de *Letteroefeningen* staat en heb ik gemeld dat het niet om een vertaling gaat. Bovendien heb ik de titel in een genre ingedeeld. Er is een grote kans dat onder de titels die ik als niet-vertaald heb ingedeeld nog een aantal vertalingen schuilgaat. In Nederlandse tijdschriften werden bijvoorbeeld vaak vertalingen van artikelen uit buitenlandse tijdschriften afgedrukt maar dat wordt in de titels van gerecenseerde tijdschriften niet vermeld.

Over de gerecenseerde vertalingen heb ik meer informatie verzameld. In het veld 'titel' heb ik van de vertalingen uit het Duits de complete titel van het werk opgenomen en voor vertalingen uit andere talen een aantal titelwoorden ingevoerd. Het laatste heb ik gedaan om het invoerwerk iets te beperken. Voor het geval dat de besproken titel een aflevering van een meerdelige titel was, is er een veld 'deel'. In het veld 'vertaald uit' staat de taal waarin het geschrift oorspronkelijk is geschreven. Eerst wilde ik mij bij het invoeren beperken tot de talen Duits, Frans en Engels. Maar het aantal vertalingen uit andere talen bleek zo klein dat het niet veel werk betekende deze ten gunste van de volledigheid ook in te voeren. Zo zijn er ook een aantal vertalingen uit het Latijn, Grieks en Hebreeuws in de database te vinden. De vertalingen uit het Latijn verdienen nog enige toelichting. In een aantal gevallen was de Latijnse tekst geschreven door een Duitse auteur. In deze gevallen heb ik in het veld 'vertaald uit' toch 'Duits' ingevuld maar tussen haakjes 'Latijn' erachter gezet. Zo zijn ook deze boeken gemakkelijker mee te tellen in het totale aantal geschriften afkomstig uit Duitse landen. Voor de vertalingen uit het Latijn die oorspronkelijk zijn geschreven door Nederlandse auteurs heb ik zo veel mogelijk titelinformatie ingevoerd zodat ook deze groep vertalingen gedocumenteerd is. Bij een klein aantal titels staat in het veld 'vertaald uit' een vraagteken. Dat zijn de titels waarvan de naam van de auteur slechts laat vermoeden dat het om een vertaling gaat maar waarbij dat in de titel niet wordt aangegeven en waarbij ook uit de recensie niet duidelijk wordt in welke taal het geschrift oorspronkelijk is geschreven. Voor deze titels moet via andere bronnen achterhaald worden of het echt om een vertaling gaat.

Voor het invoeren van de vertaler van het gerecenseerde geschrift heb ik twee velden gemaakt. Eén voor het geval de vertaler in de titel van het boek wordt genoemd en één voor het geval ik diens naam op een andere manier heb achterhaald, meestal door het lezen van de recensie. Ook voor de uitgever en de plaats van uitgave zijn steeds twee velden gereserveerd

---

³⁴ zie daarvoor ook I.1. - historiografisch overzicht

want het kwam vaak voor dat een boek tegelijkertijd door twee of zelfs drie personen in meestal verschillende steden werd uitgegeven.

Daarnaast zijn er nog velden voor het jaar van uitgave, het aantal bladzijden van het geschrift en het formaat waarin het gedrukt is. Als deze gegevens in de titelaankondiging van de recensie ontbraken heb ik in deze velden niets ingevuld.

Verder is er nog een veld voor opmerkingen waarin ik voor sommige titels bijvoorbeeld biografische informatie over de auteur of bijzonderheden over de recensie heb ingevuld.

Alle informatie over één titel vormt samen in de terminologie van het computerprogramma Access, waarmee deze database gemaakt is, één record. De door mij in het voorgaande beschreven informatie is ingevoerd in een tabel met de naam 'boeken'. Daarnaast bestaat er nog een tweede tabel met de naam 'genres'. In deze tabel zijn er maar twee velden - één voor het identiteitsnummer (id-nummer) en een voor de aanduiding van een genre. Het id-nummer is een uniek getal dat door het databaseprogramma automatisch aan elk record wordt toegekend. Via dit nummer zijn de twee tabellen aan elkaar gekoppeld. Op deze manier is het mogelijk één titel in meerdere genres in te delen. Zo kan bijvoorbeeld een boek over de ontwikkeling van de geneeskunde zowel in het genre 'historisch' als in het genre 'geneeskunde' ingedeeld worden. Ik heb op deze manier geprobeerd zo veel inhoudelijke informatie als mogelijk over de ingevoerde titels te verzamelen. Uiteindelijk heb ik tweeënzeventig verschillende genrenamen gebruikt die ik over negen categorieën verdeeld heb.³⁵ De moeilijkheid daarbij is dat uit titels van geschriften vaak niet helemaal duidelijk wordt waar deze daadwerkelijk over gaan. De recensie biedt daarbij enige uitkomst maar om van elke titel de recensie te lezen om de genretoekenning te verifiëren was te arbeidsintensief. Bij de Nederlandse titels heb ik de recensie alleen geraadpleegd als de titel zeer cryptisch was. Bij vertalingen, vooral uit het Duits, was ik sneller geneigd de recensie te lezen om te kijken of de verwachtingen die de titel wekte, waargemaakt werden. Als men naar de resultaten van de indeling in genres kijkt, dient men in gedachten te houden dat een realistische beoordeling eigenlijk pas na het lezen van een werk gegeven kan worden.

De manier waarop ik mijn database heb opgebouwd en de titels in genres heb ingedeeld is slechts één van verschillende mogelijkheden. Als de database anders wordt opgebouwd kan er ook andere interessante informatie verzameld worden. Eén mogelijkheid is bijvoorbeeld het aanleggen van een veld voor het geslacht van de auteur of de vertaler. Zo kan het aandeel van vrouwen onder de auteurs en vertalers gemakkelijk worden geteld. Het is in ieder geval van

---

³⁵ bijlage: tabel B 1 categorieën en genres - naast de tabel 'boeken' en de tabel 'genres' is er in de database nog de tabel 'categorieën', deze is niet aan de andere tabellen gekoppeld.

groot belang om voor het aanleggen van een database erover na te denken welke vragen men aan het verzamelde materiaal wil stellen. Maar uit eigen ervaring kan ik zeggen dat er tijdens het invoeren nieuwe vragen kunnen ontstaan waarmee men bij het opzetten van de database geen rekening heeft gehouden. Het was bijvoorbeeld heel nuttig geweest een veld te creëren waarin aangegeven kon worden of het bij het gerecenseerde geschrift om een herdruk ging. Op deze manier was het mogelijk geweest, duidelijk onderscheid te maken tussen reeds oudere geschriften in een herdruk en de recent verschenen vertalingen. Aan de hand van deze gegevens was het mogelijk geweest de lopende productie van vertalingen beter in te schatten en was het bovendien mogelijk geweest de populariteit van bepaalde geschriften te beoordelen. Het zou ook handig zijn geweest een eigen veld aan te leggen voor de paginanummers van de recensies in de *Letteroefeningen*. Op deze manier is het gemakkelijker vast te stellen hoeveel recensieruimte er aan bepaalde geschriften werd gegeven. Maar ook in de vorm die mijn database nu heeft is er een aanzienlijke hoeveelheid informatie uit te halen. Hierover schrijf ik in de volgende paragraaf.

II. 2. De resultaten van mijn onderzoek

Bij mijn statistisch onderzoek naar de *Vaderlandsche Letteroefeningen* stonden de vragen centraal hoeveel aandacht er aan vertaalde geschriften in het algemeen werd besteed en in welke hoeveelheid daaronder uit het Duits vertaalde geschriften te vinden waren. En ik vroeg me vooral af welke interessen het tijdschrift diende. In het volgende gedeelte wil ik deze vragen beantwoorden. Ik zal uitgebreid ingaan op aantallen vertalingen, op de meest productieve uitgevers en vertalers en ook op de inhoudelijke kant van de gerecenseerde geschriften. Ten gunste van de leesbaarheid van de tekst zijn gedetailleerde cijfers in de bijlagen ondergebracht. Tekst en bijlagen zullen samen een beeld laten ontstaan van het aanbod aan vertaalde geschriften in Nederland rond 1800 zoals dit in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* weerspiegeld is.

II. 2.a Algemene aantallen en gegevens over uitgevers, vertalers en auteurs

Algemeen

In de jaren 1796 tot en met 1803 verschenen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1770 recensies. Per jaar werden daarin gemiddeld 221 geschriften besproken.³⁶ In de jaren 1796 tot en met 1799 is er duidelijk sprake van fluctuaties maar vanaf 1800 stijgt het aantal recensies in elke jaargang. Van de 1770 besproken geschriften zijn er in totaal 642 vertalingen uit zes verschillende talen, namelijk uit het Duits, Frans, Engels, Latijn, Grieks en Hebreeuws. Het procentuele aandeel vertalingen van het totaal aantal titels is daarmee 36 %. Gemiddeld zijn er per jaargang 80 vertalingen besproken. Maar ook hier is er een schommeling vast te stellen, namelijk in de jaren 1796 tot en met 1800 met een dieptepunt van 54 vertalingen in de jaargang 1798. In het jaar 1801 springt het aantal gerecenseerde vertalingen opeens omhoog van 65 vertalingen in jaargang 1800 naar 97 in jaargang 1801. In de twee volgende jaargangen loopt het aantal vertalingen op. Maar hoeveel vertalingen waren uit welke taalgroep afkomstig? Ik verwachtte dat de Duitse vertalingen als grootste groep uit het onderzoek naar voren zouden komen. Deze verwachting was juist. 295 van de 642 vertalingen zijn afkomstig uit het Duits, dat is een aandeel van 46 %. Op de tweede plaats staan de vertalingen uit het Frans met 171 besproken titels (27 %). Op de derde plaats komen de Engelse vertalingen met 141 besproken titels (22 %). Marginaal maar toch aanwezig - de vertalingen uit het Latijn en Hebreeuws (beide 2 %) en het Grieks (1 %). Over het totaal aantal gerecenseerde geschriften gezien bedragen de aandelen van de drie grote brontalen Duits, Frans en Engels respectievelijk 17 %, 10 % en 8 %.

De aantallen vertalingen uit het Duits heb ik vergeleken met de resultaten van J. van Eijnattens onderzoek. Hij stelde voor de periode tussen 1760 en 1796 vast dat het aandeel Duitse vertalingen onder de recensies in de *Letteroefeningen* gemiddeld 18,5 % bedraagt.³⁷ In vergelijking met het door mij vastgestelde percentage van 17 % is een lichte daling te constateren maar omdat mijn onderzoek slechts acht jaar beslaat kan ik hier geen duidelijke uitspraak doen over een verandering van dit niveau. Bovendien schommelt het aantal Duitse vertalingen per jaargang behoorlijk (zie grafieken 1 en 2, pg. 22). In de jaargang 1798 worden er bijvoorbeeld maar 21 besproken, in de volgende jaargang daarentegen meer dan twee keer zo veel, namelijk 43. Het hoogtepunt van 61 vertalingen wordt bereikt in de laatste door mij

---

³⁶ zie voor het volgende in de Bijlagen tabel A1, A1.1, A1.1.a

³⁷ J. van Eijnattens, 'Paratexts, Book Reviews, and Dutch Literary Publicity. Translations from German into Dutch, 1760-1796', in: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25, (2000), 104, voetnoot 28

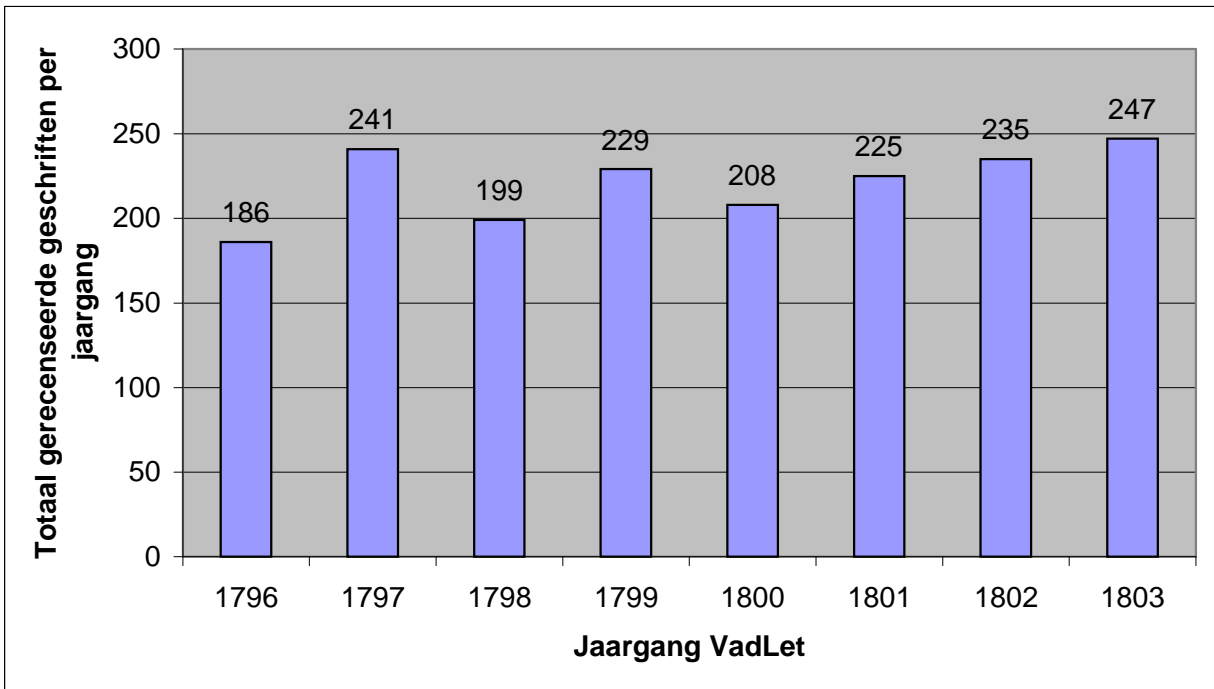
onderzochte jaargang van 1803. Gemiddeld worden er 37 Duitse vertalingen per jaargang gerecenseerd.

Waardoor zouden deze schommelingen in aantal veroorzaakt kunnen zijn?

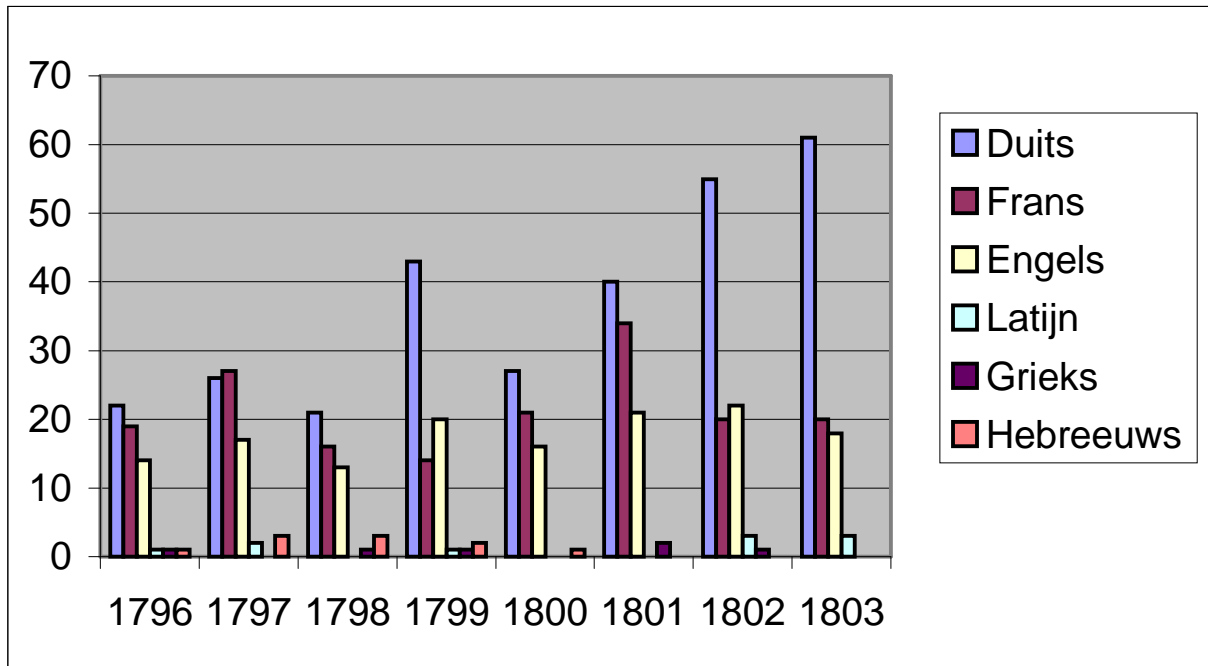
De pieken en dalen in het totale aantal besproken geschriften in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zou ontstaan kunnen zijn door een verschillend aantal afleveringen van het tijdschrift per jaargang. In de achttiende en ook nog aan het begin van de negentiende eeuw werden tijdschriften vaak niet met dezelfde regelmaat uitgegeven als nu het geval is. Bovendien zal het aantal recensies afhankelijk zijn geweest van het aanbod aan al dan niet vertaalde geschriften. J. van Eijnatten heeft in zijn artikel gesuggereerd dat het aantal gerecenseerde vertalingen afhankelijk is van maatschappelijke omstandigheden.³⁸ Hij stelde vast dat er in roerige jaren, namelijk in de Patriottentijd (1780-1787) en in de beginfase van de Bataafse Republiek (1795/1796), in de drie door hem bestudeerde recensietijdschriften veel minder aandacht werd besteed aan vertalingen. Afgezien van deze schommelingen geven de resultaten van zijn onderzoek over het algemeen een stijgende trend in het aantal vertalingen weer. Maar Van Eijnatten denkt dat de capaciteit voor het uitgeven van vertalingen en ook voor het lezen ervan in Nederland met zijn twee miljoen inwoners zeer beperkt was en dat het aantal vertalingen in de jaren 1790 aan een bovengrens komt. Te verifiëren is deze veronderstelling alleen door het voortzetten van het onderzoek naar alle drie tijdschriften. Hetzelfde geldt voor de interesse in Duitse vertalingen na 1796. De ontwikkeling ervan kan pas goed worden beoordeeld als er onderzoek wordt gedaan over een langere periode waarbij ter vergelijking ook de aantallen Franse en Engelse vertalingen worden vastgesteld. Ik kan met mijn onderzoek weliswaar aantonen dat de Duitse vertalingen met afstand de grootste groep vormen onder de recensies in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* maar ik kan dit resultaat niet toetsen aan de uitkomst van een vergelijkbaar onderzoek. Maar mijn onderzoek heeft niet de pretentie om een beoordeling van de ontwikkeling te geven. Ik wil beschrijven in hoeverre Duitse literatuur in vertaling toen een rol speelde. De hoeveelheid gerecenseerde Duitse vertalingen kan een aanwijzing zijn dat men in Nederland meer bezig was met Duitstalige culturele uitingen dan met Franse of Engelse. Maar het kan ook betekenen dat oorspronkelijk Duitse literatuur meer in vertaling werd gelezen dan in het origineel en dat Franse of Engelse boeken in grotere mate in de originele taal werden gelezen.

---

³⁸ J. van Eijnatten, 'Paratexts...', 105-106

Grafiek 1: aantal gerecenseerde geschriften per jaargang

Grafiek 2: vertalingen per brontaal per jaargang

*Uitgevers*³⁹

Verantwoordelijk voor het aanbod op de boeken- en tijdschriftenmarkt waren (en zijn) uitgevers. Het uitgeven, niet alleen van vertalingen, was in deze tijd duidelijk geconcentreerd in het westen van Nederland. Van de 642 vertalingen die in de acht jaargangen van de *Letteroefeningen* zijn besproken, verscheen rond 89 % in Holland.⁴⁰ Rond 42 % van de vertalingen werd uitgegeven in Amsterdam. De meest productieve uitgevers in Amsterdam waren J. Allart⁴¹ en P.J. Uylenbroek⁴² met achtereenvolgens 74 en 37 publicaties op hun naam. Daarnaast zijn de Amsterdamse uitgeverijen Döll, De Bruyn⁴³, Holtrop⁴⁴, Roos en Van Vliet⁴⁵ meer dan tien keer als uitgever bij een gerecenseerde vertaling genoemd. Na Amsterdam verschenen de meeste van de gerecenseerde vertalingen in Haarlem en Den Haag. Hun aandeel bedraagt 11 %. Van de Haagse uitgevers werd J.C. Leeuwesteijn⁴⁶ het meest in de *Letteroefeningen* genoemd, onder de Haarlemse uitgevers waren A. Loosjes⁴⁷, de zoon van de redacteur en latere hoofdredacteur van de *Letteroefeningen*, Petrus Loosjes, en F. Bohn⁴⁸ de koplopers. In vergelijking met de resultaten van J. van Eijnatten heeft zich de positie van

---

³⁹ De biografische informatie in deze paragraaf is afkomstig uit: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (NNBW), (Leiden 1911-1937), tenzij anders vermeld.

⁴⁰ zie in de Bijlagen tabel A4 en overzicht A1, A1.1, A2

⁴¹ Johannes Allart (1754 Windesheim - 1816 Den Haag) was rond 1800 een van de grootste uitgevers in Nederland. In 1773 werd hij lid van het boekverkopersgilde te Amsterdam en verscheen zijn eerste uitgave in samenwerking met de weduwe van de uitgever J. Loveringh. Vanaf 1779 treedt hij als zelfstandige uitgever op. zie hiervoor: T. Broos, 'Boeken zijn zo goed als geld maar geld is beter: Johannes Allart (1754-1816)', in: *Spektator* 9 (1979), 14-25

⁴² Pieter Johannes Uylenbroek (1748 Amsterdam - 1808 Amsterdam) was boekhandelaar en uitgever maar zijn grote liefde was de dichtkunst. Zijn boekhandel was trefpunt voor dichters en letterkundigen, hij was onder meer bekend met Bilderdijk, Kinker en Helmers. Uylenbroek schreef niet alleen gedichten maar vertaalde ook een groot aantal toneelstukken.

⁴³ Ik heb helaas geen biografische informatie over de uitgevers J. Döll en M. de Bruyn gevonden.

⁴⁴ Willem Holtrop (1751 Dordrecht - 1835 Amsterdam) begon zijn loopbaan in de uitgeverwereld als leerling van de Dordrechtse uitgever Abraham Blussé. In 1772 werd hij boekverkopersbediende bij Gerrit de Groot & Zoon te Amsterdam en werd aldaar in 1776 lid van het boekverkopersgilde. Hij trouwde de dochter van boekverkoper Steven van Esveldt en zette de zaak na diens overlijden voort. In 1806 trok hij zich terug als uitgever en werd hij benoemd tot commissaris-generaal van de politie Amsterdam, in 1813 werd hij zelfs hoofd-directeur van de politie.

⁴⁵ Helaas geen biografische informatie over deze twee uitgevers gevonden.

⁴⁶ Johannes Coenradus Leeuwesteijn (1768 ? - 1803 Den Haag). Hij is niet vermeld in een van de gangbare Nederlandse biografische woordenboeken terwijl hij als uitgever toch zeer actief geweest schijnt te zijn. B.P.M. Dongelmans heeft zijn sterfdatum en zijn leeftijd kunnen achterhalen met behulp van een begrafenisregister in het Haagse Gemeentearchief. zie: B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw.* (Amstelveen 1992), 43

⁴⁷ Adriaan Pieterszoon Loosjes (1761 Hoorn op Texel - 1818 Haarlem) was als zoon van een Doopsgezinde predikant eigenlijk voorbestemd om ook dominee te worden maar koos toch voor het boekhandelaarsvak. Zijn boekhandel-uitgeverij is opgericht in 1782. Zijn vrije tijd besteedde hij aan letterkundige studies en aan het schrijven van poëzie en proza. Hij was in 1789 medeoprichter van de *Konst- en Letterbode*. Hij was ook maatschappelijk zeer actief. Hij was medeoprichter van zowel Teylers Godgeleerd Genootschap als ook van het departement Haarlem van de *Maatschappij tot Nut van 't algemeen* en hij stichtte samen met de uitgevers David du Mortier en Johannes van der Hey in 1815 de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels*.

⁴⁸ ook hier helaas geen biografische informatie gevonden.

Haarlem en Den Haag duidelijk verbeterd.⁴⁹ Hij stelde voor Haarlem een aandeel van rond 7 % en voor Den Haag een aandeel van rond 8 % vast. Deze verbetering gaat ten koste van de Utrechtse uitgeverijen. In de door Van Eijnatten bestudeerde periode verschijnt ruim 17 % van de vertalingen in Utrecht, ik heb een percentage van 9 % vastgesteld. In Van Eijnattens onderzoek staat de Utrechtse uitgeverij Van Paddenburg⁵⁰ boven aan de ranglijst van uitgeverijen. In de door mij opgestelde ranglijst waarin uitgevers gepositioneerd zijn naar het aantal titels staat deze uitgeverij op de vijfde plaats (zie Bijlagen Overzicht A.2., pg. 73). In de door mij opgestelde ranglijst waarin uitgevers geordend zijn volgens de aantal keren dat zij in de database bij één record genoemd zijn staat deze uitgeverij op de zesde plaats (zie Bijlagen tabel A2).⁵¹ Van steden buiten Holland zijn Zutphen, Groningen en Arnhem onder de top tien in het overzicht van plaatsen van uitgave. Maar slechts 5 % van de vertalingen werd in deze steden uitgegeven. De stad Nijmegen die in de ranglijst van J. van Eijnatten nog met ruim 1 % vertegenwoordigd is heb ik geen enkele keer als plaats van uitgave van een vertaling in de *Letteroefeningen* gevonden. De aanwezigheid van Zutphen en Groningen op respectievelijk plaats acht en negen in de ranglijst roept enige verwondering op. De universiteitsstad Groningen stelt enigszins teleur met slechts negen uitgegeven vertalingen. In een stad met relatief veel intellectuelen en een sterke oriëntatie op de Duitse buurlanden zou men meer uitgaven van buitenlandse afkomst verwachten. Maar het zou ook mogelijk kunnen zijn dat in Groningen Duitse boeken meer in de oorspronkelijke taal werden gelezen dan in andere universiteitssteden. De universiteit Groningen was toen namelijk nog dé universiteit voor Oost-Friesland en had daarom veel Duitse studenten. Misschien waren potentiële lezers in Groningen door deze contacten meer geoefend in het Duits en ontbrak daarmee voor uitgevers de noodzaak van het vertalen.

Zutphen verrast met een score van vijftien titels, allemaal uitgegeven door H.C.A. Thieme.⁵² Daarvan zijn er twaalf titels vertaald uit het Duits en twee titels vertaald uit het Frans. De enige overblijvende titel is een uitzonderlijk geval binnen mijn database. Van deze titel heb ik alle gegevens opgenomen ondanks het feit dat het geen vertaling is. Deze titel is namelijk geschreven door een Duitser - Johann Christian Struchtmeyer - waardoor ik dacht dat het boek wel vertaald of in ieder geval uit Duitsland afkomstig zou zijn. Bij nader onderzoek bleek dat Struchtmeyer weliswaar Duits was maar dat hij reeds op jonge leeftijd naar

---

⁴⁹ J. van Eijnatten, 'Paratexts...', 126

⁵⁰ geen biografische informatie gevonden

⁵¹ Let op: Het aantal titels per uitgever is niet per definitie gelijk aan het aantal keren dat een uitgever in mijn database wordt genoemd. Titels kunnen uit meerdere apart gerecenseerde delen bestaan.

⁵² Herman Carl Anton Thieme (1770 Wesel - 1826 Zutphen)

Nederland kwam en hier studeerde en hoogleraar werd.⁵³ Zijn boek valt in mijn telling dus onder de Nederlandse boeken.

Thieme valt met veertien vertaalde titels onder de uitgevers die uit mijn onderzoek als de meest productieve naar voren zijn gekomen. Dat vind ik opmerkelijk aangezien hij in 1770 in Duitsland is geboren en zijn uitgeverij rond 1800 nog relatief nieuw op de markt geweest moet zijn. In de door mij opgestelde ranglijst van uitgevers waarvan meer dan tien titels gerecenseerd zijn staat Thieme op de zesde plaats.⁵⁴ Aangevoerd wordt de lijst door de Haagse uitgever J.C. Leeuwestejn met 47 titels. Daarna volgen Johannes Allart⁵⁵ en P.J. Uylenbroek uit Amsterdam met achtereenvolgens 44 en 36 titels. Verder zijn in deze lijst nog te vinden de uitgeverijen Honkoop⁵⁶ uit Leiden, Loosjes en Bohn uit Haarlem, Van Paddenburg en Yzerworst⁵⁷ uit Utrecht, de Weduwe J. Döll uit Amsterdam en de uitgeverij Blussé⁵⁸ uit Dordrecht. Ik heb ook een overzicht van de uitgevers gemaakt met het aantal vertaalde titels per taal.⁵⁹ Daaruit wordt duidelijk dat J.C. Leeuwestejn een buitengewoon actieve uitgever geweest moet zijn. Hij heeft zowel de meeste Duitse vertalingen (achttien titels) als ook de meeste Engelse vertalingen (vijftien titels) uitgegeven. En ook bij twaalf Franse vertalingen wordt hij als uitgever genoemd. Naast Leeuwestejn heeft ook Johannes Allart zowel Duitse, Franse als ook Engelse boeken uitgegeven. Van zijn uitgeverij zijn er tussen 1796 en 1803 dertien vertaalde Duitse, vijftien vertaalde Engelse en elf vertaalde Franse titels in de *Letteroefeningen* gerecenseerd. Hij gaf bovendien ook titels uit die vertaald waren uit het Latijn en Grieks. Zeer productief op het gebied van Duitse vertalingen waren nog de uitgeverijen Honkoop (zestien titels), Uylenbroek (vijftien titels) en de reeds genoemde Thieme. Van de Franse vertalingen zijn de meeste uitgegeven door P.J. Uylenbroek (21 titels). Hij vertaalde zelf toneelstukken en gaf deze blijkbaar ook uit. Uylenbroek was dus

---

⁵³ Johann Christian Struchtmeyer (1698 graafschap Lippe-Detmold - 1764 Harderwijk) kwam namelijk op zijn achttiende naar Nederland en stierf in Harderwijk nadat hij het daar tot hoogleraar Grieks, historie en welsprekendheid had gebracht. De titel van zijn werk is: *Rudimenta Linguae Graecae & c. Editio secunda.* , Zutphaniae, apud A. van Eldik, H.C.A. Thieme, et H.R. van Hoorn. In 8vo. (in mijn database idnr. 1062)

⁵⁴ Zie bijlage, overzicht A1

⁵⁵ T. Broos vermeldt in een artikel betreffende J. Allart dat zich in diens uitgeverfonds in totaal 120 vertalingen uit het Frans, Duits en Engels bevonden. zie T. Broos, 'Misdruk en mispunt: Johannes Allart (1754-1816) II', in: *Spektator* 11, 212-223, 215

⁵⁶ geen biografische informatie gevonden

⁵⁷ geen biografische informatie gevonden

⁵⁸ Abraham Blussé (1726 Dordrecht – 1808 Dordrecht) droeg zijn boekhandel-uitgeverij reeds in 1770 over aan zijn toen pas tweeëntwintigjarige zoon Pieter Blussé (1748 Dordrecht - 1823 Dordrecht). Pieter Blussé bracht zijn leerlingstijd door in de boekhandel-uitgeverij van Jacobus Loveringh te Amsterdam. Na zijn terugkeer naar Dordrecht in 1769 werd hij in deze betrekking opgevolgd door Johannes Allart. Zie voor uitgebreide informatie over vader en zoon Blussé het boek van A. Baggerman, *Een Lot uit de Loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw*. Tweede, gewijzigde editie, (Den Haag 2001)

⁵⁹ zie bijlage overzicht A1.1.

vertaler, uitgever en ook boekhandelaar. Ook de andere in deze tekst genoemde uitgevers hadden voor zover bekend een boekhandel. Dat wijst erop dat men in deze tijd alleen van de productie van boeken niet rond kon komen. Het uitgeversvak was duidelijk nog niet gespecialiseerd. Maar het voorbeeld van Uylenbroek laat zien dat persoonlijke interesses en voorkeuren wel een rol bij het uitgeven van boeken speelden. Zo is ook het feit dat Thieme twaalf Duitse vertalingen en maar twee Franse vertalingen heeft uitgegeven met grote waarschijnlijkheid te danken aan zijn Duitse achtergrond. Persoonlijke voorkeuren kunnen uiteindelijk, als de financiële situatie het toelaat, leiden tot specialisatie. Maar afgezien van deze twee was er in de onderzochte jaren onder de uitgevers geen duidelijke specialisatie op een taal waaruit vertaald werd. De vraag of uitgevers zich bij het uitgeven van vertalingen toelagden op een bepaald genre zal later aan de orde komen.

Vertalers en uitgevers

In deze paragraaf zal de aandacht in eerste instantie gevestigd worden op de vertalers en het aantal door hen vertaalde werken. Daarnaast zal ik vermelden door welke uitgevers de vertalingen op de markt gebracht zijn. Zo ontstaat ook een grove indruk van de relaties tussen uitgevers en vertalers.⁶⁰ Dit is bedoeld als een verkenning van de samenwerking tussen de betrokkenen. Maar omdat de vraag daarnaar binnen mijn onderzoek geen grote rol speelt zal ik er niet uitgebreider op ingaan.

Vertalers zijn in mijn database helaas veel minder vaak aan te treffen dan uitgevers.

Slechts bij 225 van de 642 vertalingen waren naam of initialen van de vertaler in de *Letteroefeningen* vermeld. Bij 195 oftewel 30 % van de vertaalde geschriften wordt de naam van de vertaler op de titelpagina van het gerecenseerde boek genoemd. Bij 30 geschriften zonder vermelding van de vertaler op de titelpagina heb ik de naam van de vertaler in de recensie gevonden.⁶¹

De vertaler die binnen mijn onderzoek de meeste vertalingen op zijn naam heeft staan en die daarbij altijd op de titelpagina van de betreffende boeken wordt genoemd is IJsbrand van Hamelsveld⁶². Tussen 1796 en 1813 zijn in de *Letteroefeningen* dertien vertalingen van zijn hand besproken. Van Hamelsveld was gereformeerd predikant, hoogleraar theologie en ook actief in de politiek. Daarnaast vond hij nog de tijd een enorme hoeveelheid boeken te

---

⁶⁰ Zie de bijlagen Overzicht A.3., pg. 75-76: overzicht van de meest productieve uitgevers en de vertalers die voor hen werkten

⁶¹ zie voor het volgende de bijlagen pg. 75-79

vertalen. In totaal zijn er van hem 38 vertaalde titels bekend.⁶³ De in mijn onderzoek betrokken vertalingen van zijn hand zijn uitgegeven door J.C. Leeuwesteijn en F. Bohn. Het zijn voornamelijk vertalingen van delen van de bijbel, vertaald uit het Hebreeuws of Grieks maar er zijn ook twee vertalingen van hem van Duitse werken en twee van Engelse werken in de *Letteroefeningen* tussen 1796 en 1803 besproken.

Elf titels in mijn bestand staan te boek als vertaald door Pieter Gerardus Witsen Geysbeek.⁶⁴ Deze titels werden uitgegeven in Amsterdam door P.J. Uylenbroek en de Weduwe Döll maar ook in Zutphen door H.C.A. Thieme. Witsen Geysbeek is binnen mijn onderzoek de meest productieve vertaler van Duitse boeken. Ik heb in de onderzochte jaargangen zes door hem uit het Duits vertaalde titels gevonden. Misschien heeft iemand dit aantal overtroffen maar van slechts 96 van de 295 Duitse vertalingen is aan te wijzen wie deze vertaald heeft. Witsen Geysbeeks grote liefde was de letterkunde en alle elf vertalingen van hem zijn dan ook toneelstukken. Hij schijnt een enorme hoeveelheid daarvan vertaald te hebben want naast de uitgegeven vertalingen bevinden zich er in het archief van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde nog 30 manuscripten met vertalingen van Franse en Duitse toneelstukken. En blijkbaar was hij ook een kenner van het Deens want in hetzelfde archief bevindt zich een manuscript voor een woordenboek Nederlands-Deens, Deens-Nederlands.⁶⁵

De derde plaats onder de vertalers wordt ingenomen door Jan David Pasteur.⁶⁶ Van hem zijn negen vertalingen in de onderzochte periode gerecenseerd. Pasteur was een zeer getalenteerde man die al op dertienjarige leeftijd werd ingeschreven als student in Leiden. Door het vroege overlijden van zijn vader moest hij zijn academische loopbaan laten varen en werd hij belastingambtenaar. Maar dankzij zijn politieke interesse en vooral ook zijn talenkennis werd hij uiteindelijk als gezant naar Engeland en Frankrijk gestuurd. Zijn vrije tijd besteedde hij aan het vertalen van vooral Engelse en Franse maar ook Duitse boeken. Zijn vertalingen van reisbeschrijvingen verschenen in vier verschillende Nederlandse steden. In Amsterdam bij J. Allart, in Leiden bij A. en J. Honkoop, in Haarlem bij F. Bohn en in Dordrecht bij P. Blussé.

---

⁶² IJsbrand van Hamelsveld (1743 Utrecht - 1812 Amsterdam) was predikant en vanaf 1784 hoogleraar theologie te Utrecht. In 1787 werd hij vanwege zijn patriotse gezindheid afgezet. Van 1795 tot 1797 was hij voorzitter van de Nationale Vergadering. Hij schreef en vertaalde verschillende theologische werken.

⁶³ J. van Eijnatten, 'Paratexts...', 113

⁶⁴ Pieter Gerardus Witsen Geysbeek (1774 Amsterdam - 1833 Amsterdam) was de zoon van een boekverkoper. Hij leerde eerst op een handelskantoor maar werd later hulp in de boekhandel van zijn vader. Het is niet bekend of hij deze na diens dood overnam. Zijn vrije tijd besteedde hij aan de studie van klassieke en nieuwe talen. Hij was een zeer begaafd autodidact. Hij schreef gedichten, vertaalde toneelstukken en stelde ook een woordenboek Deens-Nederlands, Nederlands-Deens samen maar dit is niet uitgegeven.

⁶⁵ zie NNBW IV, 653-654

⁶⁶ Jan David Pasteur (1753 Leiden – 1804 Den Haag) was lid van de Nationale Vergadering en diplomaat.

Op de vierde plaats staat Johannes van der Linden⁶⁷ met zeven vertaalde titels waaronder twee uit het Duits. Alle zeven door Van der Linden vertaalde titels verschenen bij A. en J. Honkoop in Leiden. Johannes van der Linden was een van de grootste Nederlandse rechtsgeleerden van zijn tijd. Hij was gespecialiseerd op handelsrecht en was mede-ontwerper van het eerste wetboek voor de koophandel. De vertalingen van zijn hand zijn op één uitzondering na níet van juridische aard. Hij vertaalde voornamelijk reisbeschrijvingen en historisch-biografische werken.

Er is ook een vrouw onder de vertalers van de gerecenseerde boeken, namelijk Elizabeth Bekker-Wolff, beter bekend als Betje Wolff.⁶⁸ Van haar zijn zes vertaalde titels in mijn database te vinden. Deze verschenen in Den Haag bij de uitgeverijen Leeuwesteijn en I. van Cleef⁶⁹ en bij de Amsterdamse uitgeverij Weduwe J. Döll. Betje Wolff schreef niet alleen zelf maar had zich ook bekwaamd in het vertalen van Engels, Frans en Duits. De vertalingen van haar hand die ik gevonden heb zijn zowel van letterkundige alsook van pedagogieke aard. Zij vertaalde in aansluiting op haar eigen werk romans met een moralistische, opvoedkundige boodschap. Het vertalen was voor Elizabeth Wolff een inkomstenbron die zij hard nodig had. Als auteur beleefde ze in de laatste jaren van haar leven nog maar weinig succes en haar vermogen was verspeeld door haar financieel beheerder.⁷⁰ Desondanks probeerde zij van het schrijven te leven en zo was het vertaalwerk voor haar een uitkomst.

Vijf Duitse toneelstukken zijn vertaald door het duo Bartholomeus Rekker en Johannes van der Stam⁷¹. Er is niet veel bekend over hun leven. Het feit dat hun vertalingen zijn uitgegeven door P.J. Uylenbroek laat vermoeden dat zij tot de kring van letterkundige liefhebbers behoorden die de Amsterdammer om zich heen verzamelde. Vertalers van letterkundige werken zijn ook Adrianus Bruggemans⁷² en Dirk Onderwater⁷³. Onderwater vertaalde vier

---

⁶⁷ Johannes van der Linden (1753 Zuid-Schaarwoude - 1835 Amsterdam) was een van de grootste Nederlandse rechtsgeleerden aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Hij schreef een aantal rechtsgeleerde geschriften maar besteedde zijn vrije tijd aan het vertalen van voornamelijk historische boeken.

⁶⁸ Elizabeth Bekker-Wolff (1738 Vlissingen - 1804 Den Haag).

⁶⁹ Geen biografische informatie over I. van Cleef gevonden.

⁷⁰ G.J. van Bork, P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*. (www.dbnl.org/naslagwerken, 2001), 657-659

⁷¹ Bartholomeus Rekker (1768 Vlissingen - 1844 Baarn) was de zoon van een Doopsgezinde predikant. Hij vestigde zich in Amsterdam en werd daar bekend met P.J. Uylenbroek, die hem waarschijnlijk aanmoedigde om zijn tijd aan de dichtkunst en het vertalen van toneelstukken te wijden. Over Johannes van der Stam heb ik geen biografische informatie kunnen vinden maar het is aan te nemen dat hij ook tot de kennissenkring van Uylenbroek behoorde.

⁷² Adrianus Bruggemans (1763 Rijswijk – 1841 Dordrecht) werkte als boekhouder maar wijdde zijn vrije tijd aan de beoefening van letterkunde en talen, vooral Frans en Duits. Hij is de auteur van een aantal romantische en komische verhalen, van biografische schetsen en van enkele toneelstukken.

⁷³ Dirk Onderwater (1772 bij Leiden - 1818 Leiden) was volgens het *Biographisch woordenboek* van Frederiks en Van den Branden afkomstig uit een familie van landbezitters. Hij koos voor de beoefening van de letterkunde, vooral voor de dichtkunst en probeerde daarvan te leven. Maar zijn doodsakte vermeldt dat hij ontvanger was,

Duitse toneelstukken, Bruggemans is de vertaler van één Duits toneelstuk, twee Franse toneelstukken en één Duitse roman.

Tot slot zijn er nog zes vertalers waarvan drie titels in de door mij onderzochte jaargangen van de *Letteroefeningen* gerecenseerd zijn. Dat zijn Abraham Louis Barbaz⁷⁴, Hendrik Ogelwight Junior,⁷⁵ Georg Heinrich Reiche⁷⁶, Pieter Johannes Uylenbroek, Eelco Tinga⁷⁷ en Sander van Hoek.⁷⁸ Uylenbroek is daarbij een bijzonder geval: hij is namelijk de enige uitgever die ook expliciet als vertaler wordt genoemd. Van hem zijn drie vertalingen van Franse toneelstukken in de door mij onderzochte *Letteroefeningen* gerecenseerd. Als uitgever heeft hij voor zover ik vast heb kunnen stellen de boeken van negen verschillende vertalers gepubliceerd.⁷⁹

De eerder genoemde Reiche, Tinga en Van Hoek hebben naast het vertalen nog een ding gemeen: Zij waren alle drie predikant. Reiche was een van de vele Lutherse predikanten die uit Duitsland naar Nederland kwamen om hier hun beroep uit te oefenen. Tinga was behalve predikant ook hoogleraar *theologia naturalis* en *zedekunde* in Franeker en Groningen. De boeken die ik in de *Letteroefeningen* van Reiche en Tinga heb gevonden, staan dan ook allemaal in verband met het christendom. S. van Hoek beperkte zich bij het vertalen blijkbaar niet alleen tot religieuze literatuur, één van de drie vertaalde titels van zijn hand is een reisbeschrijving.

En er is nog een predikant onder de vertalers van Duitse boeken: A van Waasdijk⁸⁰. De twee door hem vertaalde titels zijn theologische werken. Naast predikanten zijn er nog twee doctoren in de geneeskunde als vertalers van Duitse boeken te vinden: J.A. Saxe en W. van

---

wat waarschijnlijk betekende dat hij van de armenzorg leefde. Bron: J.G. Frederiks, F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*. Amsterdam [1891], verder als Frederiks/Van den Branden, *Biographisch woordenboek*

⁷⁴ Abraham Louis Barbaz (1770 Amsterdam – 1833 Amsterdam) werkte 40 jaar voor de Amsterdamse pers en schreef talloze artikelen, gedichten, toneelstukken en vertalingen van letterkundige werken. Hij vertaalde b.v. de *Henriades* van Voltaire en werkte bij een vertaling ook samen met Witsen Geysbeek. Bron: Frederiks/Van den Branden, *Biographisch woordenboek*

⁷⁵ Hendrik Ogelwight Junior (1764 Amsterdam – 1841 Amsterdam) was makelaar maar ook schrijver en vertaler van toneelstukken. Bron: Frederiks/ Van den Branden, *Biographisch woordenboek*, 565

⁷⁶ Georg Heinrich Reiche (1753 Hoya/Hannover - 1830 vermoedelijk Leiden) was een Lutherse predikant in achtereenvolgens Groede, Amersfoort, Zutphen en Leiden. Hij vertaalde onder meer de levensbeschrijvingen van de protestantse reformatoren Luther, Calvijn, Melanchthon en Zwingli.

⁷⁷ Eelco Tinga (1762 Leeuwarden - 1828 Groningen) was predikant in Stavoren, Heerenveen en Vlissingen. Hij was bovendien hoogleraar *theologia naturalis* en *zedekunde* te Franeker en te Groningen. Hij vertaalde vooral theologische werken uit het Duits.

⁷⁸ Sander van Hoek (1757 Rotterdam - 1816 Middelburg) studeerde theologie in Groningen en werd predikant in verschillende gemeenten in Friesland en van de Engelse gemeenten in Middelburg en Vlissingen. Hij schreef en vertaalde verschillende religieuze werken.

⁷⁹ Zie bijlagen Overzicht A.3., pg. 75

⁸⁰ A. van Waasdijk (levensjaren onbekend) was volgens de titels van de gerecenseerde vertalingen predikant bij de Remonstrantse gemeente te Delft. Ik heb hem niet in een biografisch woordenboek kunnen vinden.

Rees. Beide vertaalden werk van Duitse collegae. Zowel Van Waasdijk als ook Saxe en Van Rees blijven verder onbekenden, zij waren niet in de gangbare biografische woordenboeken te vinden.

Het lijkt er in het algemeen sterk op dat het vertalen vooral in het verlengde van de beroepsuitoefening plaatsvond. Predikanten vertaalden religieuze werken, dichters vertaalden toneelstukken of romans en doctoren vertaalden geneeskundige beschouwingen. Sommige van de bovengenoemde personen vertaalden wel ook werken uit genres die niets met hun beroep te maken hadden. Dat wijst erop dat zij puur uit interesse voor een bepaald onderwerp en uit liefde voor de omgang met taal aan de slag gingen. Het vertalen als vak heeft rond 1800 een dubbel karakter. Er zijn aanwijzingen voor professionaliteit onder de vertalers maar tegelijkertijd zijn er ook duidelijke sporen van vertalen als liefhebberij.

II. 2. b: Categorieën, genres en auteurs

In dit gedeelte zal de lezer kennis maken met de inhoudelijke kant van de in de *Letteroefeningen* gerecenseerde werken. Welke onderwerpen kwamen aan bod en welke auteurs werden bijzonder vaak gerecenseerd? Door deze vragen te beantwoorden zal hier het karakter van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* duidelijker naar voren treden. Daarnaast wordt in deze paragraaf ook aandacht besteed aan de uitgevers en de door hun gekozen genres.

Met de indeling van alle gerecenseerde geschriften in genres en categorieën heb ik geprobeerd een basis te leggen die het beantwoorden van de boven gestelde vragen mogelijk maakt. Om recht te doen aan de inhoudelijke diversiteit van sommige boeken heb ik een aantal ervan in meer dan één genre ingedeeld. Het komt daardoor ook voor dat geschriften onder meerdere categorieën vallen en categorieën elkaar overlappen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de categorieën ‘religie’ en ‘filosofie’, ‘religie’ en ‘wereld en mensen’ en bij ‘natuur’ en ‘geneeskunde’.

‘Wereld en mensen’

De categorie ‘wereld en mensen’ is in de door mij onderzochte jaren de categorie met de meeste treffers. Daarin zijn de meest uiteenlopende genres vertegenwoordigd zoals bijvoorbeeld reisbeschrijvingen, grafredes, kinderboeken en handleidingen om te tekenen. Dat

spreekt voor het algemeen-culturele karakter van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. In de categorie ‘wereld en mensen’ zijn de genres geschiedenis, politiek en reisbeschrijving bijzonder sterk aanwezig. Er wordt in de *Letteroefeningen* veel aandacht gegeven aan publicaties die een historische blik op de gebeurtenissen in Frankrijk werpen. Zo is er bijvoorbeeld een recensie over een vertaling van *De oorzaken van de Fransche Omwenteling* geschreven door De Latocnaye.⁸¹ Er is ook een vertaling gerecenseerd van een *Geschiedenis der Jakobynen*, geschreven door ene Abbé Barruel⁸². Een derde voorbeeld zijn de *Historische Gedenkschriften behoorende tot het voorgevallene in Frankryk van 1798 tot 1799* geschreven door Barthelemy.⁸³ En uiteraard was er rond 1800 zeer veel belangstelling voor de roemruchte Napoleon. Er zijn in de acht jaargangen *Letteroefeningen* drie vertalingen van boeken over zijn militaire acties en vier vertaalde biografieën van hem besproken⁸⁴. Het is met zekerheid te danken aan de toestand waarin Frankrijk verkeerde dat de vertalingen uit het Frans in de genres ‘geschiedenis’ en ‘politiek’ het overwicht hebben. In het genre ‘geschiedenis’ heb ik 31 Franse vertalingen geteld en in het genre ‘politiek’ 13. Het aandeel Duitse vertalingen onder de historische en politieke geschriften is met respectievelijk 21 en 5 treffers duidelijk lager. De historische werken bestrijken natuurlijk diverse onderwerpen. Zo zijn er onder de Duitse vertalingen bijvoorbeeld *Levensbeschryvingen van eenigen der meest beroemde en beruchte Mannen* van K.A. Schiller⁸⁵, een *Kort Begrip der Algemeene Geschiedenis, voor jonge Lieden* van J. G. Schröck⁸⁶, een *Algemeene Geschiedenis der Letterkunde voor de Studeerende Jeugd en voor alle Letterminnaaren* van L. Wachler⁸⁷ en een *Aardrykskundige Beschryving en Geschiedenis van Amerika* van C.D. Ebeling⁸⁸. Van de 17 Engelse vertalingen van historische aard is de auteur Bryan Edwards, een schrijvende Engelse koopman, het vermelden waard. De door hem vervaardigde geschiedenis van de Engelse kolonisatie in West-Indiën en de geschiedenis van St. Domingo kregen in meerdere recensies aandacht in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.⁸⁹

⁸¹ In mijn database id-nr. 1748, geen biografische informatie gevonden

⁸² id-nr. 1234, geen biografische informatie gevonden

⁸³ id-nr. 1157

⁸⁴ Deze vertalingen zijn te vinden in de jaargangen 1797, 1801, 1802 en 1803. In mijn database zijn het de id-nrs. 402, 1156, 1336, 1383, 1487, 1683 en 1779

⁸⁵ id-nr. 1220

⁸⁶ id-nr. 262 en 613

⁸⁷ id-nr. 1445, (Johann Friedrich) Ludwig Wachler (1767-1838) was filoloog en historicus. (WBI)

⁸⁸ id-nr. 89. Christoph Daniel Ebeling (1741 Hildesheim – 1817 Hamburg) studeerde theologie en filologie in Göttingen. Daarnaast hield hij zich vooral bezig met geografie en geschiedenis, in het bijzonder van Amerika. In 1784 werd hij leraar Grieks en geschiedenis aan een Hamburgs gymnasium. 1799 werd hij bibliothecaris van de stadbibliotheek in Hamburg. In dit ambt gaf hij leiding aan de volledige uitgave van de werken van Klopstock. Hij schreef talrijke literair-historische werken en was werkzaam als recensent en vertaler. (ADB)

⁸⁹ id-nrs. 68, 493, 818, 1202 en 1400, 1529, 1541; Bryan Edwards (1743-1800). (WBI)

Bij de vertaling van politieke geschriften lijkt de focus te liggen op publicaties die zich bezig houden met staatkundige inrichting. Zowel de vertalingen van politieke als ook die van historische aard gaan in op de gebeurtenissen in Frankrijk en de consequenties ervan voor de andere Europese staten.

De aandacht voor historische achtergronden en politiek bestel is waarschijnlijk ook een reden voor de populariteit van reisbeschrijvingen. Daarin wordt meestal uitbundig op deze aspecten ingegaan. Er zijn in de door mij onderzochte acht jaargangen *Vaderlandsche Letteroefeningen* maar liefst 113 recensies van reisbeschrijvingen te vinden. Aan 95 van deze recensies ligt een vertaling ten grondslag. In dit genre overheerst duidelijk het Engels als brontaal. 64 recensies zijn gewijd aan de beschrijvingen van Engelse reizigers. Zo werden bijvoorbeeld meerdere delen van James Cook's reizen rondom de wereld besproken.⁹⁰ Een ander voorbeeld is de *Reis van Lord McCartney naar China* beschreven door George Staunton, waarvan zeven delen in de *Letteroefeningen* zijn gerecenseerd.⁹¹ Het aandeel uit het Frans en Duits vertaalde reisbeschrijvingen is daarentegen relatief klein, het zijn er respectievelijk maar negentien en twaalf.

De meeste van de vertalingen uit de categorie 'wereld en mensen' zijn uitgegeven door Johannes Allart, Johannes Coenradus Leeuwesteijn en Adriaan Loosjes. De grootste uitgevers hebben het meest diverse aanbod. Maar er zijn ook twee uitgevers die geen enkele vertaling hebben uitgegeven die onder deze categorie valt: Pieter Johannes Uylenbroek en de Weduwe Döll. Uylenbroek heeft zich in ieder geval gespecialiseerd op het uitgeven van vertaalde letterkundige werken. Alle bij hem verschenen vertalingen, behalve één, behoren tot de categorie 'letterkunde'. De overblijvende Duitse vertaling is een boek met de amusante titel *De genoegens van myn Huwelyk, een bevallig Tafereel van huiselyke gelukzaligheid, voor alle Mannen en Vrouwen, inzonderheid voor huwelyksgezinden, geschikt*.⁹² Over de auteur Albert Sternberg was helaas geen informatie te vinden. Aangezien het werk vertaald is door Rekker en Van der Stam is dit waarschijnlijk een roman of toneelstuk. Maar met zekerheid durf ik dat niet te zeggen. Deze titel is duidelijk maar onder één genre in te delen: 'anders'.

Bij de uitgeverij Weduwe Döll is het minder duidelijk of zij ook gespecialiseerd is op het uitgeven van letterkundige werken. De meeste door haar uitgegeven vertalingen vallen onder de letterkunde en de resterenden in de categorie 'filosofie' en 'educatie'. Als er naast de gegevens over de vertalingen ook van de niet-vertaalde boeken bekend zou zijn door wie deze

---

⁹⁰ In mijn database te vinden onder de volgende id-nummers: 129, 705, 875, 1158, 1578

⁹¹ In mijn database te vinden onder de volgende id-nummers: 862, 916, 1029, 1233, 1367, 1576, 1729; De auteur Sir George Staunton (1781-1859) was diplomaat.

⁹² id-nr. 1077

zijn uitgegeven dan was het mogelijk geweest hier een oordeel te geven over de mate van specialisatie bij deze uitgeverij. Bovendien moet men rekening houden met het feit dat de *Letteroefeningen* niet alle boeken die een uitgever heeft uitgebracht gerecenseerd zal hebben.

‘Religie’

De op een na grootste categorie over het geheel is ‘religie’. Bijna 30 % van alle gerecenseerde geschriften hebben betrekking op religie. Onder de vertalingen is deze keer het Duitse aandeel met afstand het grootst. 71 van 126 recensies van religieuze literatuur behandelen uit het Duits vertaalde geschriften. Daartegenover staan slechts acht besprekingen van religieuze vertalingen uit het Frans. Oorzaak daarvan is met zekerheid de confessionele achtergrond van de *Letteroefeningen*. Het tijdschrift werd opgericht door de Doopsgezinde predikant Cornelis Loosjes en na diens dood in 1792 voortgezet door zijn broer. Het is daarom niet verwonderlijk dat er nauwelijks religieuze geschriften uit het overwegend katholieke Frankrijk in de *Letteroefeningen* gerecenseerd zijn.

In de recensies van Duitse vertalingen zijn belangrijke religieuze stromingen van de tweede helft van de 18^e eeuw herkenbaar. J. van Eijnatten onderscheidt in een artikel over Duitse theologische geschriften in het Nederlandse literaire leven⁹³ vier verschillende zwaartepunten: De werken van de eerste groep theologen zijn vooral gekenmerkt door het vasthouden aan de traditionele confessies en de verdediging van hun opvattingen tegenover andersdenkenden. Andere theologen concentreren zich voornamelijk op filologisch en historisch onderzoek van de bronnen van het christendom. Een derde stroming bekritiseert vooral het klerikale establishment. De vierde groep theologen laat het niet alleen bij kritiek maar schetst een radicaal andere opvatting van geloof en religie.

Het grootste aantal titels in de categorie ‘religie’ is afkomstig van Johann Kaspar Lavater⁹⁴ en Johann Ludwig Ewald⁹⁵, beide schrijvers in de traditie van het piëtisme en de twee belangrijkste representanten van de eerste groep.

---

⁹³ J. van Eijnatten, ‘History, Reform and *Aufklärung*. German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century.’, in: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte/Journal for the history of modern theology* 7 (2000), 173-204

⁹⁴ Johann Kaspar Lavater (1741 Zürich – 1801 Zürich) was de zoon van een arts in Zürich. Hij studeerde aldaar theologie en werd in 1786 predikant in zijn geboortestad. Bron: W. Killy, R. Vierhaus e.a., *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. München 1997, 55-56, (verder als DBE)

⁹⁵ Johann Ludwig Ewald (1748 Dreieichenhain/Hessen – 1822 Karlsruhe) studeerde theologie in Marburg en Göttingen. Hij werd 1773 predikant in Offenbach, 1781 hofpredikant in Detmold. In dit ambt zette hij zich vooral in voor veranderingen in het onderwijs. Hij publiceerde pedagogische geschriften waarin hij de ideeën van het piëtisme met Pestalozzi’s reformgedachte verbond. In 1805 werd Ewald professor moraal- en pastoraaltheologie in Heidelberg. (DBE)

Het piëtisme ontstond in Duitsland in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het streven van deze beweging was een herwaardering van het gevoel in de theologie en de beoefening van de godsdienst. Door de nauwe verbanden tussen religie en maatschappelijk leven had deze instelling effecten op verschillende onderdelen van de cultuur. Er werden bijvoorbeeld nieuwe gezangen voor de kerkdiensten geschreven. Met de opkomst van het piëtisme veranderde het ideaal van de preek. Was het bij het schrijven van een preek tot die tijd vooral belangrijk om een uitstekende retorische vorm te bereiken, zo werd nu de praktisch-moralistische boodschap ervan veel belangrijker. En het piëtisme had grote effecten op het onderwijs. Theologen waren ook als onderwijzers en schoolopzichters werkzaam en brachten vanuit hun piëtistische visie vernieuwing in de scholen. Een voorbeeld daarvan is Ewald. In zijn ambt als hofpredikant te Detmold zette hij zich in voor hervorming van het onderwijs. Van Ewald zijn er zes titels in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* besproken. Zijn geschriften hebben een duidelijke opvoedende en moralistische boodschap. Hier een voorbeeld van een titel: *De Kunst, om een goed Meisjen, ene goede Echtgenote, Moeder en Huisvrouw te worden*.⁹⁶ In hoofdstuk drie komen twee van zijn titels nog nader aan de orde.

Van Lavater heb ik vijf vertaalde titels in de *Letteroefeningen* gevonden.⁹⁷ Dat zijn vooral verzamelingen van zijn preken. Maar er is ook een klein autobiografisch geschrift besproken met de titel *Nadenken over myzelven*⁹⁸. Dit werkje werd reeds in 1776 vertaald en verscheen in 1802 in de tweede druk. Bijna vijftig jaar later verscheen het opnieuw in een andere vertaling maar nu onder de titel *Zelfbeproeving* en beleefde het nog eens vier drukken. Lavater was tot ver in de negentiende eeuw een populaire auteur in Nederland.⁹⁹

In het verlengde van het piëtisme ontwikkelde zich aan het eind van de achttiende eeuw het zogenaamde supranaturalisme. Met supranaturalisme is in dit geval een theologische richting bedoeld die zich als opponent van de rationalistische achttiende-eeuwse theologie opstelde. Het begrip wordt in deze betekenis voor het eerst in 1789 gebruikt.¹⁰⁰ De supranaturalistische theologie bekritiseerde bijvoorbeeld de twijfel aan de bijbelse wonderen, aan de drieëenheid van God, aan de verzoeningsdood van Jezus Christus, aan de leer van de erfzonde en aan het bestaan van de duivel. De leer van de bijbel was voor de supranaturalistische theologen de onfeilbare toetssteen voor elk filosofisch inzicht. De supranaturalisten zijn ook te zien als

---

⁹⁶ id-nr. 1674

⁹⁷ id-nrs. 870, 952, 994, 1007, 1193, 1429, 1596

⁹⁸ id-nr. 1429

⁹⁹ zie hiervoor: W.J. Noordhoek, 'Lavater und Holland'.in: *Neophilologus* 10 (1925), 10-19, 10

¹⁰⁰ G. Müller, G. Krause (ed.), *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), (Berlin 1997), Bd. 32, 467-472, 468

onderdeel van de Duitse verlichting omdat zij de drang hebben tot het opvoeden en verbeteren van de mens.

Een van de meest prominente vertegenwoordigers van deze theologische stroming was Franz Volkmar Reinhard.¹⁰¹ Nadat hij als professor voor theologie en filosofie aan de universiteit Wittenberg had gewerkt werd hij in 1792 hofpredikant in Dresden. W. Killy's *Literaturlexikon* noemt hem de 'meest succesvolle predikant van de Duitse verlichting' wiens diensten elke zondag door 3000-4000 mensen werden bezocht.¹⁰² 850 van zijn preken zijn overgeleverd. Hij bekritiseerde daarin de Franse revolutie, Napoleon en de beginnende secularisatie en hamerde op het belang van religieuze en zedelijke opvoeding voor de vooruitgang van de mensheid. Deze instelling weerspiegelt de titel van een gerecenseerde uitgave van een aantal preken van zijn hand: *Bydragen ter opscherping van het zedelyk gevoel en van de oplettendheid op den toestand van het hart; in eenige Leerredenen*.¹⁰³ Naast deze titel heb ik in de *Letteroefeningen* nog drie andere werken van zijn hand gevonden.¹⁰⁴ De karakterisering van Reinhard als verlicht predikant in het *Literaturlexikon* schijnt op het eerste gezicht in tegenspraak te zijn met zijn aanduiding als supranaturalist.

Representatief voor de historisch-filologisch geïnteresseerde theologen in mijn bestand zijn Johann David Michaelis¹⁰⁵, Johann Jacob Hess¹⁰⁶ en Johann Gottfried Herder.¹⁰⁷ Michaelis wordt over het algemeen beschouwd als de vader van de moderne bijbelkritiek. Het eerste werk waarmee hij zijn roem in Duitsland en ook in Nederland verwierf was het tussen 1770 en 1775 geschreven zedelijke *Mosaisches Recht*. Het werd van 1772 tot 1776 vertaald in het Nederlands en door de recensenten uiterst positief beoordeeld.¹⁰⁸ Daarnaast ontstond nog een dertiendelige *Deutsche Übersetzung des Alten Testaments mit Anmerkungen für Ungelehrte* die in de Nederlandse vertaling eveneens goed werd ontvangen. In de door mij bekeken

---

¹⁰¹ Franz Volkmar Reinhard (1753 Vohenstrauß/ Oberpfalz – 1812 Dresden) studeerde filosofie en theologie in Wittenberg waar hij later ook als professor voor beide vakken doceerde. In 1792 werd hij hofpredikant te Dresden waar hij tot zijn dood bleef. Bron: W. Killy, *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*., Gütersloh/München 1997, 360, 369, verder als Killy, *Literaturlexikon*.

¹⁰² Killy, *Literaturlexikon*, 360

¹⁰³ id-nr. 1239, benadrukking van *ter opscherping van het zedelijke gevoel* in de titel door mij.

¹⁰⁴ id-nrs. 838, 1329, 1707

¹⁰⁵ Johann David Michaelis (1717-1791). (WBI)

¹⁰⁶ Johann Jacob Hess (1741 Zürich – 1828 Zürich) was predikant en schrijver. Vanaf 1812 was hij president van de 'Zürcher Bibelgesellschaft' die zich inzette voor de wereldwijde verspreiding van de bijbel. Hij was een persoonlijke vriend van Lavater. (DBE)

¹⁰⁷ Johann Gottfried Herder (1744 Mohrungen/Ostpreussen – 1803 Weimar) was de zoon van een cantor en leraar. Hij studeerde in Königsberg eerst geneeskunde maar wisselde naar korte tijd naar theologie. In Königsberg kwam hij in aanraking met de ideeën van Kant die hij afkeurde. Bron: K. Galling (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. (RGG), 3e herziene editie. (Tübingen 1958)

¹⁰⁸ J. van Eijnatten, 'History, Reform and *Aufklärung*...', 187

Letteroefeningen zijn vijf delen van dit bij de Dordrechtse firma Blussé uitgegeven werk gerecenseerd.¹⁰⁹

De vertalingen van Hess in mijn database zijn een uitgave van verzamelde preken en een werk met de titel *Het Leven van Jezus*¹¹⁰, waarover later meer in hoofdstuk III.

Johann Gottfried Herder heeft in zijn geschriften bijzonder veel aandacht aan geschiedenis besteed. Geschiedenis was het fundament van al zijn overdenkingen. In de historische ontwikkeling van het leven openbaarden zich voor hem God en de oerkracht van het leven.¹¹¹ Ik heb van hem het werk *Over de Gaaf der Talen op het eerste Christlyke Pinksterfeest*¹¹² in een vertaling gevonden waarop ik in het volgende hoofdstuk nader zal ingaan.

Recensies van vertalingen van Duitse radicale theologische geschriften zijn in de *Letteroefeningen* dun gezaaid. Een radicale Duitse theoloog die wel gerecenseerd is en in Nederland met zijn opvattingen commotie veroorzaakte was Gotthilf Samuel Steinbart.¹¹³ In 1781 verscheen een vertaling van zijn hoofdwerk *System der reinen Philosophie oder Glückseligkeitslehre des Christentums* waarover zoveel verontwaardiging heerste dat er uiteindelijk een ‘genootschap ter verdediging van de waarheden van de Christelijke religie’ (het Haagsch Genootschap) werd opgericht.¹¹⁴ Desondanks werd er rond 1800 in Nederland weer een van zijn boeken in vertaling uitgebracht. In de jaargang 1801 is een recensie te lezen van zijn *Onderzoek en Beantwoording der Vraag; of het raadzaam is, om Misdadigers door Geestelyken tot den Dood te laten voorbereiden, en naar de Strafplaats vergezellen?*¹¹⁵

Op deze plaats moet ook één van de 29 Engelse religieuze vertalingen worden genoemd. Het gaat om een werk van Thomas Paine¹¹⁶, dat in zijn tijd flink voor opschudding zorgde en dat in 1798 in de *Letteroefeningen*¹¹⁷ gerecenseerd is. Het is een vertaling van Paine’s laatste grote werk *The Age of Reason* waarin hij radicaal breekt met de traditionele christelijke geloofsopvattingen. Dit werk heeft veel tegenspraak opgeroepen waarvan ik ook in de *Letteroefeningen* twee voorbeelden heb gevonden: In de jaargang 1800 is zowel een vertaling

---

¹⁰⁹ id-nrs. 172, 640, 745, 824 (in deze recensie worden twee delen besproken).

¹¹⁰ id-nr. 1757

¹¹¹ zie J.G. Herder in: RGG 3, 237

¹¹² id-nr. 1661

¹¹³ Gotthilf Samuel Steinbart (1738 –1800).

¹¹⁴ J. van Eijnatten, ‘History, Reform and *Aufklärung*...’, 197

¹¹⁵ id-nr. 1182, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1801, 1, 266-267

¹¹⁶ Thomas Paine (1737 Thetford – 1809 New York) was politiek filosoof en schrijver. Hij werd in Engeland geboren maar emigreerde in 1774 naar Philadelphia waar hij deel nam aan de Noordamerikaanse onafhankelijkheidsbeweging. Hij was voorstander van de Franse revolutie en zo vestigde hij zich voor enkele jaren in Frankrijk waar hij zelfs tot erenburger werd benoemd. Paine was een van de ontwerpers van de nieuwe republikeinse staatsvorm van de Girondijnen. Maar tijdens het terreur werd ook hij gevangen gezet en ontkwam hij de guillotine slechts bij toeval. 1802 keerde hij naar Amerika terug. (RGG)

¹¹⁷ id-nr. 571, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1798, 1, 430-435

van Elhanan Winchester met de titel *Verdediging der Godlyke Openbaaring, in X Brieven aan Thomas Paine*¹¹⁸ als ook een vertaald werk van ene R. Watson met de titel *Verdediging van den Bybel tegen de bedenkingen van één van deszelfs hedendaagsche Bestryderen*¹¹⁹ gerecenseerd. Uitgegeven werd de meeste religieuze literatuur die in mijn onderzoek voorkomt bij Blussé in Dordrecht en Van IJzerworst te Utrecht.

'Letterkunde'

Geschriften uit de categorie 'letterkunde' nemen over het geheel gezien qua aantal de derde plaats in. De helft van alle gerecenseerde letterkundige geschriften is oorspronkelijk niet in het Nederlands geschreven zodat de categorie onder de vertalingen zelfs op de tweede plaats staat. Het grootste gedeelte, vooral veel toneelstukken en romans, is vertaald uit het Duits. Mijn onderzoeksresultaat komt in de tendens overeen met de verhouding tussen de brontalen die L. Korpel op het gebied van fictieel proza vast heeft gesteld. Zij berekende dat er in de periode 1791-1800 rond 52 % van het proza werd vertaald uit het Duits tegenover rond 32 % uit het Frans en rond 15 % uit het Engels. Binnen de categorie letterkunde zijn in mijn onderzoek 85 vertalingen van proza¹²⁰ te vinden waarvan er 48 uit het Duits, 23 uit het Frans en 14 uit het Engels zijn vertaald. In procenten uitgedrukt is dat een verhouding van 56,5 % tegenover 27,1 % en 16,5 %.

Interessanter dan de cijfermatige verhoudingen zijn de vertalingen zelf en de personen die eraan zijn verbonden. De meeste letterkundige werken binnen mijn onderzoek zijn geschreven door August von Kotzebue.¹²¹ Hij heeft zijn historische bekendheid in eerste instantie niet aan zijn groot literair oeuvre te danken maar aan zijn gewelddadige dood. Kotzebue werd in 1819 vanwege zijn reactionaire ideeën vermoord door een radicale student. Naar aanleiding daarvan werden in de Duitse statenbond een aantal zeer repressieve wetten ingevoerd. Maar Kotzebue was niet alleen een politieke persoonlijkheid in zijn tijd, hij was ook een zeer gewaardeerde schrijver die met zijn stukken een aardig inkomen verdiende. Zijn bekendheid strekte zich uit over heel Europa en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* weerspiegelen zijn populariteit in Nederland. Niet minder dan 20 verschillende toneelstukken en romans van zijn

---

¹¹⁸ id-nr. 910, Elhanan Winchester (1751-1797) was predikant. (WBI)

¹¹⁹ id-nr. 939, R. Watson, geen biografische informatie gevonden

¹²⁰ Als proza heb ik de genres 'roman', 'verhaal', 'verhalen' en 'verzameling letterkunde' geteld.

¹²¹ August von Kotzebue (1761 Weimar – 1819 Mannheim) was afkomstig uit een aanzienlijke Weimaarse burgerfamilie. Hij studeerde rechten in Duisburg en Jena en werd na zijn afstuderen gezant in St. Petersburg. Daar werd hij geadeld. Hij had een grote liefde voor de letterkunde en schreef toneelstukken, romans en enkele autobiografische werken. Hij was korte tijd dichter aan het Burgtheater Wien en ook directeur van het Duitse hoftheater in St. Petersburg. Kotzebue leefde in Rusland maar reisde regelmatig naar Duitsland. In 1817 richtte

hand zijn in de acht bestudeerde jaargangen besproken. Hij is daarmee veruit de meest gerecenseerde auteur in de *Letteroefeningen* van deze jaren.

Een andere vaak gerecenseerde schrijver van toneelstukken is August Wilhelm Iffland¹²². Zijn toneelstukken dragen titels als *De Voogd*¹²³, *De Herfstdag*¹²⁴ of *De Huwlyksgift*¹²⁵. Ook hij was in zijn tijd een uitermate populair auteur. Naast de stukken van Iffland en Kotzebue kwamen ook de werken van August Lafontaine¹²⁶ en Christian Heinrich Spiess¹²⁷ onder de aandacht van het Nederlandse publiek. Van beide auteurs zijn tussen 1796 en 1803 vier titels in de *Letteroefeningen* besproken.

Het aandeel Franse vertalingen is in deze categorie bijzonder hoog. Een groot aantal toneelstukken, blijspelen en treurspelen werd uit Frankrijk geïmporteerd en vertaald. Veertig vertalingen van stukken uit deze genres heb ik in de *Letteroefeningen* gevonden. De meest voorkomende auteurs zijn daarbij Charles Antoine Guillaume Pigault Lebrun¹²⁸ en Alexandre Duval¹²⁹. Uit het Engels is slechts één vertaald treurspel in de *Letteroefeningen* terechtgekomen.

Uitgegeven zijn de meeste van deze vertalingen bij P.J. Uylenbroek. Hij heeft op dit gebied in de acht bestudeerde jaren alléén precies zo veel letterkundige werken uitgegeven als Leeuwesteijn, Allart en de Weduwe Döll bij elkaar. Er is ook een uitgever in mijn overzicht waarvan geen enkel letterkundig boek in de bestudeerde *Letteroefeningen* is besproken, de uitgeverij Blussé.

‘Filosofie’

In de categorie ‘filosofie’ hebben de uitgevers Van IJzerworst, Loosjes en Döll de meeste treffers. Hier domineren eveneens de Duitse vertalingen. De belangstelling voor het gedachtengoed van Immanuel Kant was ook in Nederland aanwezig zoals blijkt uit de in vier

---

hij het tijdschrift ‘Litterarisches Wochenblatt’ op waarin hij polemiseerde tegen de progressieve studentenbewegingen. Hij werd uiteindelijk vermoord door de student Karl Ludwig Sand. (DBE)

¹²² August Wilhelm Iffland (1759 Hannover – 1814 Berlin) was acteur, regisseur, theaterintendant en schrijver. Van 1796 tot 1813 was hij directeur van het Berliner Nationaltheater. Hij gaf als intendant veel aandacht aan de contemporaine dramatiek (Goethe, Schiller, Kotzebue, Lessing maar ook Moliere, Voltaire, Shakespeare). Maar hij liet ook veel van zijn eigen stukken uitvoeren. Zijn betekenis ligt niet zo zeer op het gebied van de ontwikkeling van het toneelstuk als genre maar meer op het gebied van de acteerkunst. (DBE)

¹²³ id-nr. 1210

¹²⁴ id-nr. 808

¹²⁵ id-nr. 427

¹²⁶ August Lafontaine (1758 Braunschweig – 1831 Halle) was afkomstig uit een familie van Hugenoten. Hij studeerde theologie maar voltooide deze studie pas na jarenlange onderbreking. Hij werkte als privéleraar en later als veldpredikant en besteedde zijn vrije tijd aan het schrijven van proza.

¹²⁷ Christian Heinrich Spiess (1755 – 1799) is het pseudonym van Friedrich August Schulze. Hij was acteur en schrijver. (WBI)

¹²⁸ Charles Antoine Guillaume Pigault Lebrun (1753-1835). (WBI)

delen vertaalde *Beginzels der Kantiaansche Wysgeerte* van Friedrich Gottlieb Born.¹³⁰ Onder de in de *Letteroefeningen* besproken filosofische werken is een groot aantal titels te vinden die betrekking hebben op religieuze kwesties. Zo probeert bijvoorbeeld *een Liefhebber der Waarheid* antwoord te geven op *De Vraag: Is Jesus Christus niet de waare God? Kan 'er dan wel een beöefenend Christendom weezen?*¹³¹ De als *Hoogleeraar te Berlyn* in de titel van zijn boek genoemde Villaume schrijft over *De Betrekking van den Godsdienst, met de Zeden en den Staat*.¹³² Maar er zijn ook boeken daaronder die zich met meer algemeen-menselijke problemen bezighouden. De *Freiherr* Adolf Friedrich Ludwig Knigge bijvoorbeeld schrijft *Over Eigenbaat en Ondankbaarheid*¹³³ en Johann Gottlieb Meissner over *De Kunst om Menschen te leeren kennen en met hen omtegaan*.¹³⁴

‘Geneeskunde’

Ook in deze categorie zijn veruit de meeste van de vertalingen afkomstig van Duitse auteurs. 34 gerecenseerde Duitse vertalingen staan tegenover slechts twee oorspronkelijk Franse werken. Bij de Engelse vertalingen ziet het er met veertien vertalingen iets beter uit. De meeste van de geneeskundige boeken zijn uitgegeven door Honkoop in Leiden en Van Paddenburg in Utrecht. Christian Wilhelm Hufeland¹³⁵ en Christoph Girtanner¹³⁶ zijn twee Duitse geneeskundigen wier werken meerdere keren in de *Letteroefeningen* aan de orde komen. Hufeland was als lijfarts van de Pruisische koninklijke familie één van de meest invloedrijke persoonlijkheden in Duitsland op het gebied van de geneeskunde. Hij zette zich vooral sterk in voor de bestrijding van virusziekten door middel van vaccinatie.

Van de Engelse geneeskundige werken is het merendeel geschreven door de chirurg Benjamin Bell.¹³⁷ Naast twee verhandelingen over verschillende ziektes zijn er van hem zes delen van een overzichtswerk van de geneeskunde besproken. Maar de geneeskundige boeken betreffen niet alleen de mens, er zijn ook enkele vertalingen over de behandeling van dieren, een teken van de opkomst van de nieuwe specialisatie veeartsenij.

---

¹²⁹ Alexandre Duval, geen levensjaren bekend. (WBI)

¹³⁰ id-nrs. 54, 224, 462, 558, Friedrich Gottlieb Born (1743-1807). (WBI)

¹³¹ id-nr. 1590

¹³² id-nr. 353, Peter Villaume (1746 Berlin –1806 Fuirendal/Fünen) was predikant en pedagoog. Hij zette zich in zijn geschriften in voor gelijkstelling van burgers door onderwijs. (ADB)

¹³³ id-nr. 365, Adolf Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge (1752-1796). (WBI)

¹³⁴ id-nr. 1616, Johann Gottlieb Meissner (1757-1806). (WBI)

¹³⁵ id-nrs. 768, 859 en 1596, Christian Wilhelm Hufeland (1762 Langensalza – 1838 Berlijn) studeerde geneeskunde in Jena en Göttingen. Hij werkte eerst op het land maar werd later hofarts in Weimar. Daar behoorde hij tot de kennissenkring van Goethe, Schiller en Herder. Van 1793 tot 1801 was hij professor geneeskunde aan de universiteit Jena. Hij was ook uitgever van een geneeskundig tijdschrift.

¹³⁶ id-nrs. 111 en 433, Christoph Girtanner (1760-1800) was arts en scheikundige. (WBI)

¹³⁷ id-nrs. 342, 358, 448, 480, 560, 720, 1350, 1695, Benjamin Bell (1749-1806). (WBI)

‘Natuur’

In deze categorie is ook een aantal vertalingen over dieren te vinden. Twee boeken van de Oostenrijker Gottfried Immanuel Wenzel bijvoorbeeld die schrijft over *De Liefde in het Dieren-ryk*¹³⁸ en over zijn *Ontdekkingen... omtrent de Spraak der Dieren*¹³⁹. Een auteur waarvan alleen de initialen W.T. in de titel worden vermeldt schrijft over de opvoeding en behandeling van honden¹⁴⁰. De Fransman Lasteyrie maakte een *Verhandeling over de Spaansche Schaapen*¹⁴¹.

Onder de Duitse vertalingen bevinden zich in deze categorie twee leerboeken: Een wiskundeleerboek voor openbare scholen van Gerhard Ulrich Anton Vieth¹⁴² en een aardrijkskundeleerboek van Adam Christian Gaspari¹⁴³. In de titels van beide boeken worden de auteurs als professionele pedagogen aangekondigd. Vieth wordt relatief bescheiden ‘Leeraar in de Wiskunde te Dessau’ genoemd. Gaspari is niet alleen ‘Leeraar in de Wysbegeerte’ maar wordt bovendien aangeduid als *Hoogleeraar in de Geschiedkundige Wetenschappen te Oldenburg* terwijl zich in deze plaats helemaal geen universiteit bevond.

De Engelse vertalingen in deze categorie vallen allemaal onder het genre ‘aardrijkskunde’. Het zijn vier delen van een werk over Engelse kolonies geschreven door de al eerder genoemde Bryan Edwards en één titel van Jedidiah Morse over de Verenigde Staten van Amerika.¹⁴⁴

Van de gerecenseerde boeken uit deze categorie zijn de meeste bij Adriaan Loosjes uitgegeven. Van vier van de in tabel B2 opgenomen uitgevers is geen enkel boek in de *Letteroefeningen* besproken dat onder een genre uit deze categorie valt.

---

¹³⁸ id-nr. 1629, Gottfried Immanuel Wenzel (1754-1809) was pedagoog en filosoof (WBI)

¹³⁹ id-nr. 1425

¹⁴⁰ id-nr. 138

¹⁴¹ id-nrs. 1380, 1668, C. P. Lasteyrie, geen biografische gegevens gevonden

¹⁴² Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763 Hooksiel/Friesland – 1836 Dessau) studeerde rechtsgeleerdheid, wiskunde en natuurkunde in Göttingen en Leipzig en was vanaf 1786 leraar wiskunde te Dessau. In 1798 werd hij tot rector van de school benoemd. Hij zette zich in voor het beoefenen van gymnastiek aan openbare scholen. (ADB)

¹⁴³ Adam Christian Gaspari (1752 Schleusingen – 1830 Königsberg) was geograaf. 1795 werd hij buitengewoon hoogleraar filosofie aan de universiteit Jena. 1797/1798 doceerde hij aan het gymnasium in Oldenburg. 1803-1810 was hij professor aardrijkskunde en statistiek aan de universiteit Dorpat, daarna in Königsberg. Hij was betrokken bij het uitgeven van een jaarboek voor aardrijkskunde en statistiek en van een vaktijdschrift en schreef zelf vakliteratuur. (ADB)

¹⁴⁴ Jedidiah Morse (1761-1826) was predikant en geograaf. (WBI)

‘Educatie’

Op het gebied van de educatieve geschriften komen de Duitse vertalingen eveneens als sterkste naar voren. Vertalingen van Engelse opvoedkundige werken heb ik geen enkele in de doorzochte *Letteroefeningen* gevonden en vertalingen uit het Frans op dit gebied slechts drie.

De *Letteroefeningen* recenseren werken van twee toen zeer bekende en nu nog steeds beroemde Duitse pedagogen: August Hermann Niemeyer¹⁴⁵ en Christian Gotthilf Salzmann¹⁴⁶. Beiden waren van oorsprong theoloog maar hadden grote belangstelling voor de opvoedkunde. Niemeyer was de achterkleinzoon van August Hermann Francke¹⁴⁷, de piëtistische stichter van de beroemde weeshuizen in Halle en was op deze manier al met de materie in aanraking gekomen. In 1799 werd hij zelf directeur van de weeshuizen en bracht deze door zijn ideeën weer tot bloei. Zijn opvattingen vatte hij samen in een boek dat de geschiedenis is ingegaan als het eerste systematische leerboek voor pedagogiek in Duitsland. Zijn *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts* verscheen 1796 in Halle. In 1799 wordt het eerste deel van de vertaling in de *Letteroefeningen* besproken. Het werk is vertaald door de Haarlemse predikant Josué Teissedre L’ Ange¹⁴⁸ en werd in twee delen uitgegeven door F. Bohn onder de titel *Grondbeginselen van de Opvoeding en het Onderwys voor Ouders, Leermeesters en Opvoeders*.¹⁴⁹

De predikant Salzmann werd in zijn ambt geconfronteerd met de grote armoede van de landbevolking. Kansen voor verbetering van de slechte toestanden zag hij alleen in de hervorming van de opvoeding. Hij bekritiseerde de autoritaire onderwijsmethoden van zijn tijd en pleitte voor kindvriendelijk onderwijs waarin zowel het verstand als het gevoel wordt ontwikkeld. Hij ontwikkelde een eigen programma voor de religieuze en algemene opvoeding van kinderen. Met behulp van de hertog Ernst II van Gotha kon Salzmann in 1784 in Schnepfenthal een eigen school oprichten waar hij zijn ideeën in de praktijk kon brengen. Daarnaast bracht hij zijn gedachten over religie en opvoeding steeds op papier. Zo schreef hij bijvoorbeeld de opvoedkundige roman *Konrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder*. In de toevoeging *Ein Buch für’s Volk* wordt zijn wens duidelijk vooral de lagere sociale groepen te beïnvloeden. Of hem dit door middel van zijn boeken gelukt is blijft de vraag want de meeste mensen uit deze doelgroep hadden geen geld om boeken te kopen. Zijn boeken hebben in ieder geval de weg naar Nederland gevonden en zo heb ik vier

---

¹⁴⁵ August Hermann Niemeyer (1754 Halle – 1828 Halle) (DBE)

¹⁴⁶ Christian Gotthilf Salzmann (1744 Sömmerda bij Erfurt – 1811 Schnepfenthal/ Thüringen) (DBE)

¹⁴⁷ August Hermann Francke (1663-1727) (WBI)

¹⁴⁸ Josué Teissedre L’ Ange (1771-1853) (WBI)

¹⁴⁹ id-nrs. 783, 1041

titels van hem in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* aangetroffen. De genoemde roman *Konrad Kiefer* is gerecenseerd in 1797 onder de titel *Koenraad Kiefer, of Aanleiding tot een Verstandige Opvoeding van Kinderen. Een boek voor het Volk*¹⁵⁰.

‘Economie’ en ‘Anderen’

Nu resteert er naast de categorie ‘anderen’ nog maar een categorie, de ‘economie’. Er zijn in totaal maar negen economische vertalingen in de *Letteroefeningen* gerecenseerd. Vijf daarvan zijn afkomstig uit Engeland, de bakermat van de industriële revolutie. Onder de categorie economie valt een titel van de reeds eerder genoemde Bryan Edwards. Het is de meerdelige *Burgerlyke en Handelkundige Geschiedenis van de Engelsche Volkplantingen in de West-Indiën*.¹⁵¹ Van de beroemde Engelse econoom Adam Smith is gerecenseerd de *Naspeuringen over de Natuur en Oorzaaken van den Rykdom der Volkeren*.¹⁵² Van de Duitse vertalingen heb ik slechts één titel onder het genre economie ingedeeld, de reeds in de categorie ‘wereld en mensen’ genoemde *Aardrykskundige Beschryving en Geschiedenis van Amerika. De Vereenigde Staaten van Noord-Amerika, byzonder Massachusetts, door C. D. Ebeling*¹⁵³. Dit is een goed voorbeeld voor de overlappingsen die soms tussen verschillende categorieën optreden. Op het eerste gezicht gaat het hier eenduidig om een aardrijkskundig en historisch werk. Maar uit de recensie bleek dat de auteur zeer veel aandacht aan de economische situatie van Massachusetts besteedde en heb ik deze titel ook nog onder het genre ‘economie’ geplaatst.

In de categorie ‘anderen’ heb ik die vertalingen ingedeeld waarvan ik noch aan de hand van de titel noch aan de hand van de recensie kon zien onder welk genre deze moesten vallen, waaronder enkele titels die niet in andere categorieën pasten zoals een kaartenverzameling en een register.

Samenvatting

Uit de inventarisatie van genres blijkt duidelijk dat de *Vaderlandsche Letteroefeningen* aandacht besteed aan een zeer breed spectrum van onderwerpen en dat het tijdschrift terecht als algemeen-cultureel wordt gekarakteriseerd. De gegevens laten zien dat er ongeveer evenveel aandacht wordt besteedt aan geschriften uit de categorieën ‘educatie’, ‘filosofie’, ‘geneeskunde’ en ‘natuur’. Maar er is wel een concentratie op religieuze literatuur waar te

---

¹⁵⁰ id-nr. 421

¹⁵¹ id-nrs. 68, 493, 818, 1202

¹⁵² id-nr. 361

¹⁵³ id-nr. 89

nemen. De meeste besproken geschriften zijn weliswaar in de categorie ‘wereld en mensen’ ingedeeld maar daarin zijn titels van zeer uiteenlopend karakter gegroepeerd. De titels in de categorie ‘religie’ hebben een gemeenschappelijke basis, het geloof. De dominantie van dit soort geschriften is een kenmerk van de tijd waarin het dagelijkse leven nog wordt bepaald door de loop van het kerkjaar. Maar deze overheersing zal ook te maken hebben met het feit dat het tijdschrift werd geleid door een dominee. Bij de keuze van te recenseren theologische werken zal zijn vakkennis zeker een rol hebben gespeeld. De *Letteroefeningen* bespreekt werken van in Duitsland heel bekende en voor de ontwikkeling van de theologie belangrijke auteurs zoals Lavater, Ewald en Hess.

Tegenwicht aan de religieuze literatuur in het tijdschrift bieden de letterkundige werken. Het aandeel recensies van vooral romans en toneelstukken is enorm en de helft van de werken in deze categorie is vertaald. Het zou goed kunnen dat het daadwerkelijke aandeel vertalingen onder de letterkundige werken nog veel groter is, want waarschijnlijk is niet bij elke titel aangegeven dat het om een vertaling gaat.

Er is in ieder geval heel duidelijk gebleken dat onder de vertalingen Duits de overheersende brontaal is. In alle categorieën, op één na, zijn de meeste van de vertaalde werken oorspronkelijk geschreven in het Duits. Alleen in de categorie ‘wereld en mensen’ zijn er meer Engelse vertalingen dan Duitse.

Mijn statistiek toont aan dat er rond 1800 in Nederland veel interesse bestond voor de uitingen van Duitse auteurs. Het feit dat de moeite van het vertalen werd genomen en de risico’s van het uitgeven niet werden geschuwd is een aanwijzing ervoor dat er genoeg publiek was voor de vertaalde Duitse boeken. De verzamelde gegevens zeggen helaas niet of het publiek daadwerkelijk meer Duitse dan Franse en Engelse boeken las. De statistiek zegt ook niets over hoe op de vertaalde Duitse boeken werd gereageerd. Om dit vast te stellen moet men per titel onderzoeken welke reacties deze heeft opgeroepen. In het volgende hoofdstuk zal ik dit voor een tiental boeken uit de categorie ‘religie’ doen.

HOOFDSTUK III: Ter verdieping - enkele voorbeelden van Duitse vertalingen op religieus gebied

III.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zullen de onderstaande werken van zeven verschillende Duitse auteurs van religieuze geschriften belicht worden. Het grootste gedeelte van de in de *Letteroefeningen* gerecenseerde geschriften valt onder de categorieën ‘religie’ of ‘letterkunde’. Ik heb ervoor gekozen een aantal religieuze geschriften nader te bestuderen omdat in de recensies ervan vaak duidelijker een mening wordt uitgesproken dan bij letterkundige genres.

Aan de hand van de voorwoorden van de boeken wil ik proberen informatie in te winnen over de opvattingen van uitgevers en vertalers over de betreffende titels. Met behulp van de recensies uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wil ik vaststellen welke opvattingen er bij de makers van het tijdschrift waar te nemen zijn. Maakt de *Letteroefeningen* haar doelstelling waar om ‘oordeelkundig’, ‘nauwkeurig’ en ‘vrymoedig’ over de boeken in kwestie te berichten?

Recensies en voorwoorden moeten samen een antwoord geven op de vraag naar het belang dat door de betrokken personen aan de auteurs en hun werken wordt toegekend.

Hier een overzicht van de titels die in dit hoofdstuk aan de orde komen:

J.L. Ewald

1. Behoeft de Mensch vergeeving van zyne zonden? En wat leert ons de Bybel daaromtrent?
Naar het Hoogduitsch van J. L. EWALD, Doct. der Godgel. en tweede Predikant aan de St. Stefanus Kerk te Bremen. [uitgegeven door W. van IJzerworst, Utrecht 1803, Bibliotheek RU Utrecht, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 588-589]
2. De Godvruchtige Avondmaalganger, of Overdenkingen tot regt gebruik van het H. Avondmaal; door J. L. EWALD. Uit het Hoogduitsch. [vertaald door B. Verweij, uitgegeven door I. Verweij, Workum 1803, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 628-630, door mij gebruikt: 2e druk J. van der Heij, Amsterdam 1814, Bibliotheek UvA]

J.K. Lavater

1. Leerredenen op Feest-dagen en andere plechtige Gelegenheden gehouden door JOHANN CASPAR LAVATER, Bedenaar des H. Evangeliums te Zurich. Uit het Hoogduitsch vertaald, door CORNELIS VAN DER AA. [uitgegeven door J. van Thoir, Leiden 1800, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1800, 1, 234-236; 1800, 1, 405-407; 1801, 1, 293-297]
2. Aansporing tot Bekeering en Geloof in Christus, door J. C. LAVATER. Uit het Hoogduitsch. [vertaald door A. van den Berg, uitgegeven door J. van Schoonhoven, Utrecht 1802, Bibliotheek VU, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 108]

F.V. Reinhard

1. Tweetal Leerredenen van D. FRANS VOLKMAR REINHARD, Keursaxischen Opper-Hofprediker, Kerkenraad per-Consistoriaal Assesor. Uit het Hoogduitsch. [uitgegeven door J.L. Augustini, Haarlem 1801, Bibliotheek VU, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1802, 1, 53-55]
2. Over de waerde der kleinigheden in de zedenkunde; Door Dr. Frans Volkmar Reinhard, Keurvorstlijk saxisch opperhofprediker. Uit het Latijn en Hoogduitsch vertaald, door ***. Met eene aanprijzende voorrede van Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht. [uitgegeven door Martinus de Bruijn, Amsterdam 1799, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1799, 1, 562-563]

J.J. Hess

Het Leven van JEZUS; door JOHAN JACOB HESZ, Diaken van de Vrouwen-Stiftskerk te Zurich. Vertaald, volgens den zevenden, door den Schryver naauwkeurig naagezien en verbeterden Hoogduitschen Druk. [uitgegeven door G. Warnars, Amsterdam 1802, Bibliotheek VU, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 581-587]

K.V. Veillodter

Overdenkingen by het gebruik van het H. Avondmaal, voor denkende Christenen; door V. K. VEILLODTER. Uit het Hoogduitsch vertaald door G. H. REICHE, Leeraar der Luthersche Gemeente te Leyden. [uitgegeven door H.C.A. Thieme, Zutphen 1800, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1801, 1, 297-299]

J.G. Herder

Over de Gaaf der Talen op het eerste Christlyke Pinksterfeest, door J. G. HERDER, Schryver van de Zamenspraken en Verhandelingen over den Geest der Hebreeuwsche Poësie. Uit het Hoogduitsch vertaald, door A. VAN WAASDYK, Christenleeraar te Delft. [uitgegeven door J.C. Leeuwesteijn, Den Haag 1803, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 317-327]

F.C. Zange

Korte Inleiding in de Boeken des Ouden Testaments; uit het Hoogduitsch van F. C. ZANGE, vertaald en veranderd door H. W. C. A. VISSER, Predikant te Warns en Scharl. [uitgegeven door C. van Gorcum, Sneek 1802, Bibliotheek RU Leiden, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 151]

III.1.a: Toelichting op de keuze van de onderzochte boeken

Bij de keuze voor de nader te bestuderen boeken heb ik me vooral laten leiden door de populariteit van een auteur in de *Letteroefeningen*. In de categorie ‘religie’ was een groot aantal van de gerecenseerde vertalingen geschreven door Lavater, Ewald en Reinhard. De redactie van de *Letteroefeningen* vond deze auteurs kennelijk belangrijk en verwachtte voldoende interesse aan de kant van de lezers. Daarom heb ik van elk van deze schrijvers twee boeken gekozen. De Zwitser Johann Jacob Hess is in de acht jaargangen drie keer gerecenseerd, van hem heb ik één boek gekozen, zijn hoofdwerk over het leven van Jezus.

Van zowel Karl Valentin Veillodter als Johann Gottfried Herder en Friedrich Christian Zange is slechts één titel in de *Letteroefeningen* besproken. Bij de keuze om hun boeken te bespreken was doorslaggevend dat de vertalers van de werken in de titels werden genoemd. Dat vergrootte de kans om een voorwoord geschreven door de vertaler in de boeken te vinden.

Er heeft ook een praktische reden een rol gespeeld: het boek in kwestie moest in een bibliotheek in Amsterdam of op redelijke afstand ervan te vinden zijn.

III.2. Kennismaking met de gerecenseerde boeken

In deze paragraaf zal ik een interpretatie leveren van de voorwoorden en recensies van de tien boeken die ik als voorbeelden heb uitgezocht. Ik schets de inhoud van de boeken aan de hand van deze twee soorten bronnen. De schrijvers van de voorwoorden en recensies hebben de boeken gelezen en hebben een mening daarover gevormd. In de bespreking van de boeken probeer ik te omschrijven welke standpunten de schrijvers van de bestudeerde teksten ten opzichte van de inhoud van de verschillende boeken en hun auteurs innemen. Op deze manier zal duidelijk worden welke onderwerpen in deze tijd een rol spelen, waarover onenigheden bestaan, welke opvattingen men goedkeurt of afkeurt. Naast deze inhoudelijke informatie heb ik ook gekeken naar formele aspecten zoals het beoordelen van de kwaliteit van het vertaalwerk. De vragen die ik mij bij het bestuderen van de bronnen heb gesteld zijn kort samengevat de volgende:

Welke houding heeft de schrijver van voorwoord of recensie ten opzichte van het behandelde onderwerp?

Hoe wordt de auteur van het boek gekarakteriseerd?

Wordt de vertaling gerechtvaardigd?

Wordt er gereflecteerd over de manier van vertalen?

Wordt er iets gezegd over de doelgroep van het boek?

III.2.a: Interpretatie van voorwoorden en recensies

Johann Ludwig Ewald

I. De Godvruchtige Avondmaalganger, of Overdenkingen tot regt gebruik van het H. Avondmaal; door J. L. EWALD. Uit het Hoogduitsch. [vertaald door B. Verweij, uitgegeven door I. Verweij, Workum 1803, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 628-630; door mij gebruikt: 2^e druk, J. van der Heij, Amsterdam 1814]

De eerste uitgave van deze in 1803 gepubliceerde vertaling was niet te vinden in een Nederlandse bibliotheek maar wel de tweede, herziene, druk van 1814¹⁵⁴. Daarin staat een gepassioneerd voorwoord van de vertaler Bernard Verweij¹⁵⁵. Hij is tevens de vertaler van de uitgave van 1803 en stelt het toen door hem geschreven voorwoord nog een keer vooráán in de tweede druk. Op deze manier kan ik toch gebruik maken van het voorwoord van de eerste uitgave.¹⁵⁶

Het avondmaal wordt door de predikant Verweij beschouwt als een van de belangrijkste rituelen van het christendom. In het avondmaal openbaart zich voor hem de boodschap van Gods vergeving van de menselijke zonden door Jezus' dood op een simpele, duidelijke manier. Op een volgens hem zó duidelijke manier dat men zou moeten aannemen dat elke christen dat zou begrijpen en daarom dankbaar gebruik zou maken van Gods geschenk. Maar dat is in zijn ogen helaas niet het geval: *'Hoeveel koelheid, onverschilligheid en afkeer wordt hieromtrent niet bij velen bespeurd?'*¹⁵⁷ Naast koelheid en onverschilligheid werd Verweij bij de uitoefening van zijn ambt blijkbaar ook geconfronteerd met een zekere mate aan hypocrisie: *'Het beklagelijkste...is nog..., dat men zijne onverschilligheid dikwijls, ja meestijds, verbergt achter eene zekere schroomvalligheid...en zijne nalatigheid verschoont met de voorgewende onzekerheid omtrent de geoorloofdheid of ongeoorloofdheid daar van.'* Verweij vindt, en daarin is de recensent het volstrekt met hem eens¹⁵⁸, dat men uitgaande van de tekst van het evangelie het avondmaal moet bekijken als een geste waarin Gods liefde en genade zich openbaren en het niet moet benaderen als *'een voorwerp van bespiegeling'*. Ewalds boek over het onderwerp wordt beschouwd als zinvolle bijdrage aan de opvoeding van de christenheid ten aanzien van het avondmaal: *'Elke bijdrage, die hiertoe ...iets kan uitwerken, is ons dierbaar, en zoodanig beschouwen wij het werk, dat wij onze Landgenooten thans in hunne taal aanbieden.'*

Het beeld van de veel en graag gelezen auteur Ewald, opgeroepen in de recensie van het voorgaande boek, wordt bevestigd in dit voorwoord van Verweij: *'De godvruchtige schrijver is te wel bij hen bekend, en zijne schriften worden met zulk eene ongemeene graagte...,*

---

¹⁵⁴ Johann Ludwig Ewald, *De Godvruchtige Avondmaalganger, of overdenking tot regt gebruik van het avondmaal*. Uit het Hoogduitsch door Bernardus Verweij. Johannes van der Hey, Amsterdam. Tweede druk, 1814. (Bibliotheek UvA)

¹⁵⁵ Bernard Verweij (1772-1835) studeerde theologie te Franeker en werkte sinds 1794 als predikant. Eerst te Maarssum, daarna te Zutphen en te Den Haag. Hij was daarnaast een productieve schrijver. Zijn pennevruchten wonnen zelfs prijzen van b.v. de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Isaac Verweij (? – 1820), de uitgever van de hier besproken vertaling was Bernards broer.

¹⁵⁶ Daarbij ga ik er vanuit dat hij dit voorwoord niet fundamenteel heeft gewijzigd.

¹⁵⁷ Ewald, *Avondmaalganger*, 2^e druk 1814, voorwoord

¹⁵⁸ *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1803, 1, 628-630, 628, de recensie zegt: 'Wy vereenigen ons van heeler harte met 's Mans gezegden:', waarop uit het voorwoord wordt geciteerd.

gelezen, dan dat wij een enkel woord ter aanprijzing behoeven te schrijven.' Ewalds houding tegenover het avondmaal, de opzet van het boek en de stijl waarin hij zijn opvattingen op papier heeft gebracht vinden de volledige goedkeuring van Verweij. Bij de vertaling heeft hij dan ook geprobeerd de schrijfrant van de auteur zo goed mogelijk te behouden. In de recensie wordt Verweij's werk geprezen en spreekt men zijn dank uit voor de moeite die hij heeft gedaan.

Ewalds boek in de vertaling van Verweij werd goed ontvangen door het Nederlandse publiek want in het voorwoord van de uitgave van 1814 kan Verweij schrijven dat de goede afzet van de eerste druk en de positieve reacties die hij daarop heeft ontvangen een tweede uitgave nodig maken. In navolging van Ewald, die zijn werk in 1813 met enige toevoegingen opnieuw liet uitgeven, heeft ook Verweij de vertaling bijgewerkt. De oorspronkelijke tekst is aangevuld met een vertaling van *Overdenkingen voor ziekelijke mensen* en *Vaderlijke Raadgevingen voor jonge lieden*. Verweij hoopt dat zijn vertaling door deze toevoegingen *'aan onze kinderen zoowel als onze huisvaders en moeders welkom [moge] zijn.'*

2. Behoeft de Mensch vergeeving van zyne zonden? En wat leert ons de Bybel daaromtrent? Naar het Hoogduitsch van J. L. EWALD, Doct. der Godgel. en tweede Predikant aan de St. Stefanus Kerk te Bremen. [uitgegeven door W. van IJzerworst, Utrecht 1803, Bibliotheek RU Utrecht, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 588-589]

Dit boek van Ewald is het enige van de titels in dit hoofdstuk zonder voorwoord. Toen ik dit vaststelde heb ik besloten het desondanks bij dit onderzoek te betrekken vanwege zijn in Nederland beroemde auteur en vanwege het onderwerp dat aan de orde komt.

Om een indruk van het boek te krijgen heb ik onderzocht, met welke woorden de afzonderlijke hoofdstukken geparafraseerd zijn. Daaruit is tot op zekere hoogte af te leiden hoe Ewald zijn antwoord op de in de titel gestelde vraag wil geven.

Reeds aan de woorden boven de eerste paragraaf is af te lezen dat Ewald de vraag naar de behoefte aan vergeving duidelijk met 'ja' beantwoordt en de vraag in de titel eigenlijk meer van retorische aard is. Vergeving van zijn zonden vindt de mens naar Ewalds mening alleen in Jezus Christus. Deze opvatting verdedigt hij tegenover andere meningen door verwijzingen

naar de bijbel. Zijn doelgroep wordt in de recensie omschreven als de ‘geleerde Niet-Theologanten’¹⁵⁹ en ‘ongeleerde Predikers’.

Volgens de recensent is Ewald voor de Nederlanders geen onbekende: ‘*Dr. EWALD is onder ons, sedert een geruimen tyd, met lof bekend.*’ De vertalingen van zijn geschriften worden op prijs gesteld maar zijn in de ogen van de recensent inhoudelijk niet altijd van even goede kwaliteit: ‘*Wanneer een Schryver zich, door onderscheidene Schriften, roem heeft weten te verwerven, dan valt het hem...niet moeielyk, ...den leeslust gaande te houden, al is ’t ook, dat alles,... geenszins kan gerekend worden van denzelfden stempel te weezen.*’

In de recensie wordt verwacht dat Ewalds behandeling van ‘een zeer betwist onderwerp’¹⁶⁰ reacties van verschillende aard zal oproepen. De Letteroefeningen is in ieder geval van mening dat Ewalds benadering van het onderwerp niet inventief is en hij slechts de argumenten van anderen samenvat: ‘*Wy hebben niet kunnen bemerken, dat door den Eerwaarden Schryver nieuw licht over dit moeielyk stuk verspreid is. Men vindt hier evenwel ’t beste, dat voor en tegen hetzelfde, vooral in de laatste jaaren, gezegd is,...*’

De kritiek die op deze manier wordt geuit wordt op het laatste moment toch afgezwakt door de woorden ‘*Wy zyn niet gewoon party te trekken...*’. De geïnteresseerde lezer die het oordeel wil nuanceren wordt verwezen naar een recensie in een Duits tijdschrift.

Johann Kaspar Lavater

1. *Leerredenen op Feest-dagen en andere plechtige Gelegenheden gehouden door JOHANN CASPAR LAVATER, Bedienaar des H. Evangeliums te Zurich. Uit het Hoogduitsch vertaald, door CORNELIS VAN DER AA. [uitgegeven door J. van Thoir, Leiden 1800, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1800, 1, 234-236; 1800, 1, 405-407; 1801, 1, 293-297]*

‘*Zilver ofte Goud hebbe ik niet, maar het geene ik hebbe, dat geeve ik...*’¹⁶¹

Met deze woorden, vertaald uit het voorwoord van de Duitse uitgever, begint het voorwoord van uitgever J. van Thoir bij deze bundel van preken.

De preken van Lavater riepen bij de Duitse uitgever tegenstrijdige gevoelens op. Aan de ene kant vindt hij deze ‘onvolkomen’ en roept hij zijn ‘*Broeders en Medeverëerers van ...Jezus*

---

¹⁵⁹ zie recensie, *VadLet* 1803, 1, 588-589

¹⁶⁰ zie recensie

¹⁶¹ J.K. Lavater, *Leerredenen op de feestdagen en andere plechtige gelegenheden der Christenen*. J. van Thoir, (Leiden 1800)

Christus' op toch zo te preken, dat een bundel zoals van Lavater overbodig zou zijn. Maar aan de andere kant geeft hij de preken toch uit en hoopt hij dat tenminste een gedeelte ervan '*Gods Waarheid ..., en Vreugde en een nieuw Leeven bevorderen kunnen.*' De voornaamste reden waarom hij Lavaters preken uitgeeft is dientengevolge het gebrek aan iets beters over deze onderwerpen. Deze opvattingen worden wellicht gedeeld door de Nederlandse uitgever Thoir, die zijn '*Voorbericht*' met zulke kritische woorden inleidt en deze niet ontkracht. Maar misschien gebruikt hij de kritiek ook om lezers op te roepen zelf te oordelen.

De kritiek van de uitgevers wordt gedeeld door de recensent van het eerste deel. De recensent is zeer teleurgesteld over de manier waarop Lavater de volgens hem zo belangrijke onderwerpen behandelt. Als hij het eerste en tweede deel van de *Leerredenen* over onder andere Pasen, Hemelvaart en Pinksteren en over de lijdensweg van Jesus Christus ter recensie toegestuurd krijgt begint hij vol blijde verwachting te lezen. Maar Lavaters preken vallen tegen. Hij kan slechts een negatieve beoordeling geven: '*Leed doet het ons, ronduit te moeten verklaaren, dat wy, in onze verwagting, van hier iet weezenlyk goeds en zaaklyks te zullen ontvangen, niet weinig zyn te leur gesteld.*'¹⁶² De vertaling van Lavaters preken door Cornelis van der Aa¹⁶³ kan de leemtes in de Nederlandse religieuze literatuur op dit gebied volgens de Letteroefeningen niet vullen. Te kort en te oppervlakkig is de manier waarop Lavater volgens de recensent preekt. Hij spreekt daarom de wens uit '*..., dat toch eenmaal een onzer bekwaame en verstandigen Leeraaren hand aan 't werk moge slaan, om zynen Landgenooten eene verzameling van uitgewerkte Vertoogen te leveren,....*'

Het negatieve oordeel houdt de recensent ook bij de bespreking van het derde deel van de *Leerredenen* aan. In het derde deel vindt hij het opmerkelijk hoe Lavater de opstanding van Jezus wil bewijzen. Lavater citeert enkel en alleen de tekst van de Evangeliën en gebruikt geen andere theologische leerstellingen. In de recensie wordt aan het effect van deze methode getwijfeld ook al is men van mening dat de verhalen van het Nieuwe Testament volstrekt geloofwaardig zijn. Maar de twijfelaars en ongelovigen zullen in de ogen van de recensent op deze manier niet overtuigd kunnen worden. In de delen vier, vijf en zes, besproken in een derde recensie, gebruikt Lavater eindelijk wel argumenten en redeneringen in zijn betogen. Volgens de recensent is dit de juiste manier waarop een preek geschreven dient te worden. Hij moet vooral goed beredeneerd zijn en voornamelijk het verstand en niet zozeer het gevoel aanspreken. De mening van de recensent is nu wel ten gunste van Lavater veranderd. Er wordt

---

¹⁶² *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1800, 1, 234-236, 235

¹⁶³ Cornelis van der Aa (1749 Leiden - 1815 Amsterdam) was boekhandelaar, uitgever en schrijver. Hij schreef historische en politieke werken. Hij was ook politiek zeer actief en kwam vaak in moeilijkheden vanwege zijn prinsgezindheid.

daarom ook plek ingeruimd voor het afdrukken van lange fragmenten uit twee verschillende preken.

2. Aansporing tot Bekeering en Geloof in Christus, door J. C. LAVATER. Uit het Hoogduitsch. [vertaald door A. van den Berg, uitgegeven door J. van Schoonhoven, Utrecht 1802, Bibliotheek VU, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 108]

Dit boekje werd in Nederland voor het eerst in 1776 uitgegeven. In 1803 wordt in de *Letteroefeningen* de tweede, verbeterde uitgave ervan gerecenseerd. Deze is tot stand gekomen door toedoen van Ahasverus van den Berg¹⁶⁴. Hij schrijft in het voorwoord dat hij de heruitgave van Lavaters geschrift persoonlijk aan de uitgever heeft aangeraden want ‘*Het kan..., dienen om menschen van de hooge noodzakelykheid eener spoedige Bekeering en van Geloof in Christus te overdragen.*’

Van den Berg was daarnaast verantwoordelijk voor de uitgave van een vertaling van Lavaters *Nadenken over myzelven*, een boekje dat eveneens in de *Letteroefeningen* gerecenseerd is.¹⁶⁵ In het voorwoord van *Aansporing tot Bekeering en Geloof* gaat hij in op deze recensie. Daarin wordt Lavaters stijl zeer treffend gekarakteriseerd: ‘*Men ontmoet er den ernstigen Christen, wiens aandoeningen onmiddelyk uit het hart op het papier vloeien. Indien wy eene bedenking tegen 's Mans behandeling mogen in 't midden brengen, derzelve zou zyn, dat hy, indien niet doorgaans, immers dikmaals eene te hoge vlugt neemt...*’¹⁶⁶ Van den Berg begrijpt de mening van de *Letteroefeningen* wel maar hij denkt dat de manier waarop Lavater zijn overwegingen op papier brengt de lezers aanspreekt. De tweede druk van het *Nadenken...* was volgens zijn zeggen heel snel uitverkocht en hij wijst erop dat reeds een derde druk uitgegeven wordt. Daarom is hij ervan overtuigt dat *Aansporing tot Bekeering en Geloof* eveneens goed zal bevallen: ‘*Ik durf vertrouwen, dat deze AANSPORING niet minder, mogelyk noch beter bevallen zal, en pryze dezelve niet minder dan het vorige aan, om onder den gemeenen man verspreid te worden.*’ Hiermee omlijnt hij op een vage manier de doelgroep van dit geschrift.

---

¹⁶⁴ Ahasverus van den Berg (1733 Dordrecht - 1807 Arnhem) studeerde theologie in Groningen en werkte vanaf 1762 als predikant. Van 1778 tot aan zijn dood was hij predikant te Arnhem. In de Franse tijd was hij zeer actief om de voortschrijdende secularisatie tegen te gaan. Hij maakte in zijn vrije tijd vertalingen van werken van o.a. Klopstock, Gellert en Schlegel. Er bestaat ook een taalkundig manuscript van hem met een verzameling van specifieke op de Veluwe gebruikte woorden.

¹⁶⁵ *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1802, 1, 316-318

¹⁶⁶ *ibidem*, 317

Het is duidelijk geschreven voor een breed publiek en niet voor een selecte kring van theologen.

De korte recensie van slechts een halve pagina in de *Letteroefeningen* is het met Van den Bergs opmerking over de populariteit van Lavaters stichtelijke geschriften in Nederland eens: *'De praktikaale Schriften van den Zurigschen Kerkleeraar zyn, ..., by een groot aantal, onder onze Nederlanders, zeer gewild. Wy gelooven, dat deze Aansporing ook wel zal gezocht worden.'* Het boek wordt in feite alleen aangekondigd en er wordt geen oordeel geveld.

Franz Volkmar Reinhard

1. Over de waerde der kleinigheden in de zedenkunde; Door Dr. Frans Volkmar Reinhard, Keurvorstlijk Saxisch opperhofprediker. Uit het Latijn en Hoogduitsch vertaald, door ***. Met eene aanprijzende voorrede van Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht. [uitgegeven door Martinus de Bruijn, Amsterdam 1799, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1799, 1, 562-563]

De vertaling van Reinhard's werk wordt ingeleid met een uitgebreid voorwoord van de Dordtse predikant Ewald Kist¹⁶⁷. Hij is verheugd dat hij een boek kan aankondigen waarvan al een tijdje op vertaling werd aangedrongen door Nederlandse godgeleerden. Hij sluit zich van harte bij deze aanbeveling aan en is ervan overtuigd dat de ontvangst van de vertaling alleen maar positief zal zijn: *'Verscheidene beroemde Godgeleerden in ons vaderland, die dit werkjen in het oorspronkelijke gelezen hadde, hebben reeds lang gewenscht, dat het vertaald aan onze natie mogt worden aangeboden. Elk die tot oordeelen bevoegd is, en deze verhandeling met aandacht leest, zal zich daar over geenzins verwonderen.'*

Reinhard behandelt een voor Kist belangrijk onderwerp en doet dat op een in zijn ogen bewonderenswaardige manier. Hij vestigt aandacht op schijnbaar onbelangrijke dingen die bij de uitleg van de christelijke zedenleer een grote rol kunnen spelen. Ewald Kist is het volledig met Reinhard eens dat de zwakke en zondige mens alleen beter kan worden als hij Jezus Christus als *'geneesmeester van de krankheden onzer ziel, ...'* toelaat en *'de geneesmiddelen, die hij voorschrijft en toedient...'*¹⁶⁸ gebruikt. Reinhard geeft een psychologische bespiegeling van menselijke gedachten en daden en wijst aan waar de mens vatbaar is voor verbetering van zijn gedrag. Hij laat zich in de beschrijving van zijn waarnemingen zien als ongeëvenaarde

---

¹⁶⁷ Ewald Kist (1762 Woerden – 1822 Dordrecht)

¹⁶⁸ Reinhard, *Over de waerde der kleinigheden...*, voorrede, 5-12, 8

mensenkenner. Door zijn verwerking van geschriften uit de klassieke oudheid is hij voor Kist daarnaast een voorbeeldige geleerde. Het boek is vooral bedoeld voor theologen die het aandachtig moeten bestuderen om Reinhard's inzichten in hun preken te verwerken: *'Men verbeelde zich ...niet, dat dit geschrift geschikt is, om, gelijk het gemeenlijk met boeken in de leesgezelschappen gaat, vlugtig en ter loops gelezen te worden,.... Het is een geschrift, dat bestudeerd moet worden. Men moet hetzelfde met de grootste aandacht lezen en herlezen.'* Kist denkt dat Reinhard's boek niet thuis hoort in een leesgezelschap waar, zo denkt hij, behoorlijk oppervlakkig wordt gelezen. Leesgezelschappen waren verenigingen van goeie burgers die op gemeenschappelijke kosten boeken aanschafte die dan onder de leden circuleerden. Leesgezelschappen kochten veel literatuur die in mijn schema van categorieën onder 'wereld en mensen' geteld zou worden: reisbeschrijvingen bijvoorbeeld en historische en politieke boeken. Kist voert hiermee de theorie dat er in die tijd steeds méér werd gelezen en dat men zich niet meer beperkte tot een aantal boeken dat meerdere malen werd herlezen.

Het boek van Reinhard is geen vrijetijdslectuur maar een filosofisch-religieuze beschouwing voor een geleerd publiek. Het is oorspronkelijk in het Latijn geschreven en daarna door J.C.F. Eck¹⁶⁹ in het Duits vertaald. De Nederlandse vertaler heeft bij het overzetten van het boek zowel de oorspronkelijk Latijnse tekst als ook de Duitse vertaling gebruikt en de in de Duitse uitgave onvertaalde passages aan de Nederlandse vertaling toegevoegd.

Kist zou graag een vergelijkbaar boek voor *'den gemeenen Man'* geschreven willen hebben. Maar hij verwacht dat Reinhard's boek in de onderhavige vorm een bijdrage kan leveren aan de zedelijke beschaving van de mens. De vertaler deelt deze verwachting. Hij is net als de schrijver van het voorwoord van overtuigd dat dit boek zijn publiek zal bevallen.

De *Vaderlandsche Letteroefeningen* sluit zich onomwonden aan bij de positieve kritiek van Ewald Kist en de onbekende vertaler. Het boek is in hun woorden: *'Eene uitmuntende bydraage tot de regte behandeling der Christelyke Zedenleer, en allergeschikstste handleiding voor nadenkende menschen,...*'.

2. Tweetal Leerredenen van D. FRANS VOLKMAR REINHARD, Keursaxischen Opper-Hofprediker, Kerkenraad per-Consistoriaal Assesor. Uit het Hoogduitsch. [uitgegeven door J.L. Augustini, Haarlem 1801, Bibliotheek VU, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1802, 1, 53-55]

---

¹⁶⁹ Johann Christian Friedrich Eck (?-1823). (WBI)

Het korte voorwoord bij de uitgave van deze twee preken refereert aan de uitgave van het hiervoor besproken boek: *‘Reinhard, met lof onder ons bekend zijnde, zedert de Nederduitsche Uigave, zijner Verhandeling over de waarde der kleinigheden in de Zedekunde...’* Het voorwoord, wellicht geschreven door de uitgever, is een duidelijk voorbeeld van werving voor deze uitgave. Er wordt gewezen op het success van *Over de waerde der kleinigheden in de Zedenkunde* en er wordt gesproken over de positieve reacties die de preken bij het Duitse publiek teweeg hebben gebracht. De schrijver van het voorwoord gaat ervan uit dat het daarom ook bij het Nederlandse publiek *‘niet onwelkom...’* zal zijn.

In de recensie wordt enige achtergrondinformatie over het totstandkomen van de Duitse uitgave gegeven. De eerste preek ter herdenking van de reformatie was door Reinhard nog niet voor publicatie bestemd maar *‘eene schriftelyke order, van hooger hand,...maakte de afzonderlyke en vroegere verschyning van dezelve noodzaaklyk.’* Over de tweede preek wordt het voorwoord van de Duitse uitgever geciteerd. Daarin staat te lezen dat hij deze zonder de medewerking van Reinhard afdrukt, een handelwijze die door de *Letteroefeningen* nadrukkelijk wordt afgekeurd.¹⁷⁰

De eerste preek wordt inhoudelijk en kritisch besproken, de tweede niet. De recensent van de *Letteroefeningen* is er zeker van dat de preek ter viering van de reformatie de toehoorders geboeid zal hebben. De preek gaat over de leer van Gods genade die zich in de persoon van Jezus Christus openbaart. Voor Reinhard is dit de basis van het Lutheranisme en hij probeert een herwaardering van deze leer te bevorderen. De recensie maakt op dit punt melding van tegenspraak in Duitse recensietijdschriften en verwijst naar een bespreking van deze preek in de *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Maar de *Letteroefeningen* neemt zelf geen standpunt in: *‘Wy agten het niet nodig, hier te Lande, ons daarmede in te laten, en verwyzen daarom des begeerigen naar het gemelde Blad, die de moeite der leezing geenzins onbeloond zullen vinden.’* De lezer van de recensie wordt geacht zelf een oordeel te vormen, de *Letteroefeningen* reikt daartoe de informatie aan.

Johann Jacob Hess

Het Leven van JEZUS; door JOHAN JACOB HESZ, Diaken van de Vrouwen-Stiftskerk te Zurich. Vertaald, volgens den zevenden, door den Schryver naauwkeurig naagezien en verbeterden Hoogduitschen Druk. [uitgegeven door G. Warnars, Amsterdam 1802, Bibliotheek VU, gerecenseerd in Vaderlandsche Letteroefeningen 1803, 1, 581-587]

Dit werk van de Zwitserse theoloog Hess heeft een eigen ontwikkelingsgeschiedenis. Het verscheen in het Duits voor het eerst in 1772.¹⁷¹ Vier jaar later, in 1776, is in Nederland al de tweede druk van de vertaling te traceren. De eerste druk van de vertaling heb ik niet kunnen achterhalen. Voor de tweede Nederlandse druk werd de derde druk van de Duitse uitgave gebruikt. Hess werkte zijn boek continu bij. In het onderhavige voorwoord van de derde Nederlandse uitgave van 1803 legt de uitgever G. Warnars aan de lezers uit waarom Hess zo ontzettend veel energie in het herschrijven van dit boek steekt. Warnars citeert Hess die in een voorwoord voor de zesde Duitse druk uiteenzet welke belangrijke rol de studie van de Evangelien in zijn theologisch oeuvre speelt. Het levensverhaal van Jezus is voor de auteur het kernstuk van de geschiedenis van het Nieuwe én het Oude Testament die hij probeert te schrijven. Aan de hand van de gesprekken die Jezus voerde, de daden die hij verrichtte en de voorvallen in zijn leven wil Hess de voorbeeldfunctie die Jezus voor christenen heeft duidelijk maken. De nieuwe inzichten die hij door zijn voortdurende filologisch-historische bestudering van het Nieuwe Testament heeft verkregen wil hij door verbetering van zijn boek met het publiek delen. Door de grote navraag voelt hij zich erin aangemoedigd door te gaan met het verbeteren.

De Nederlandse uitgever deelt Hess' opvattingen over het belang van de bestudering van Jezus' leven. Hij beoordeelt Hess' werk als buitengewoon nuttig en daarnaast vermakelijk. Uit hoogachting voor de auteur heeft hij besloten de tweede druk van de vertaling uit 1783 zorgvuldig te laten nakijken en een verbeterde uitgave aan het Nederlandse publiek ter beschikking te stellen. De uitgever sluit het voorwoord met *'de vuurige wensch,..., ...hier mede iets te zullen bydraagen ten beste van Geloofsgenooten, die het licht en het heil, welk door de kennis van CHRISTUS kan verkregen worden, nevens hem hoogwaardeeren...'*

In de recensie in de *Letteroefeningen* wordt de vertaling van 1803 getoetst aan de eerdere vertaling uit 1783 en komt men tot de conclusie dat de nieuwe versie duidelijk beter is dan de oude. Uit de recensie spreekt grote bewondering voor de auteur en ingenomenheid met zijn werk. Er wordt uitbundig geciteerd uit de vertaling om de lezers van de recensie vertrouwd te maken met de schrijfstijl. Hess wordt gekarakteriseerd als een meeslepende schrijver die informatie aanreikt om zich in de tijd van Jezus te kunnen verplaatsen en die erin slaagt zijn lezers tot nieuwe inzichten te brengen: *'En, in de daad, indien wy onze eigen ervarenis mogen*

---

¹⁷⁰ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1802, 53-55, 55

¹⁷¹ informatie over verschillende uitgaven en vertalingen uit: Nederlandse Centrale Catalogus

inroepen,...een nieuw licht gaat dikmaals op in onzen geest, wanneer wy door den fakkel van den doorzigtigen HESZ worden voorgelicht.'

Een toelichting op de schrijfstijl van de vier evangelisten waarin Hess echtheid en geloofwaardigheid van hun geschriften meent te bewijzen wordt betiteld als '*der leezinge overwaardig...*'.

Friedrich Christian Zange

Korte Inleiding in de Boeken des Ouden Testaments; uit het Hoogduitsch van F. C. ZANGE, vertaald en veranderd door H. W. C. A. VISSER, Predikant te Warns en Scharl. [uitgegeven door C. van Gorcum, Sneek 1802, Bibliotheek RU Leiden, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 151]

Van de auteur Friedrich Christian Zange is enkel zijn geboortejaar 1765 bekend. Uit zijn geschriften blijkt dat hij predikant en pedagoog was maar meer is over zijn leven niet bekend. Meteen in de titel van zijn boek wordt de doelgroep duidelijk omschreven: '*Ten gebruike van den gemeenen man en der schoolen*'. De lage prijs van vijf stuivers die op de titelpagina afgedrukt is laat aannemen dat het deze groep lezers bereikt heeft.

Het voorwoord van de vertaler Hans Visser¹⁷² is op een makkelijke, persoonlijke manier geschreven. Hij richt zich tot het publiek met de woorden '*Lieve lezers!*'. Visser hanteert beeldspraak om de lezers tot gebruik van dit boekje aan te sporen. Net als Ewald Kist in het voorwoord tot Reinhardts boek *Over de waerde der kleinigheden in de Zedenkunde* gebruikt hij de metafoor van de zieke mens die wordt genezen door het geloof. De ziektes van de mens zijn '*Zonde-smart en ongeruste zorg voor het toekomstende..., die uwe redelijke natuur aangetast hebben.*' Voor Visser is de bijbel het aangewezen geneesmiddel: '*...een juist gepast en voldoende geneesmiddel, ter geneezing van deeze ziekten uwer ziel,.... Het is een beproefd en veilig en gemakkelijk geneesmiddel. De goede God schonk u hetzelfde.*' Maar hij maakt zich zorgen dat dit geneesmiddel onbedachtzaam wordt gebruikt: '*Maar gij kondt echter den Bijbel verkeerd beschouwen, beoordeelen en leezen ---...dat gij den raad, die u daarin wordt gegeven..., niet recht leerdet kennen,...en...niet regt kondet gebruiken.... En dan mogt gij*

---

¹⁷² Hans Willem Cornelis Anne Visser (1773 St. Annaparochie –1826 IJsbrechtum) studeerde theologie in Franeker. Vanaf 1795 tot 1809 was hij predikant in Warns, daarna tot zijn dood te IJsbrechtum. Daarnaast was hij sinds 1804 schoolopziener en vanaf 1815 secretaris van de provinciale commissie voor onderwijs. Hij schreef veel over pedagogiek. Een van zijn stukken won 1820 een prijs van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij hield zich ook bezig met de Friese geschiedenis.

welligt (...ten onrechte) klaagen, dat de Bijbel duister voor u was....' Om dit te voorkomen heeft Visser Zange's boek vertaald en kan de lezer het gebruiken om vertrouwd te worden met opbouw, begrippen en geschiedenis van de bijbel voordat hij deze zelf ter hand neemt.

Noemenswaardig aan de uitgave van dit boekje vind ik daarnaast twee uitspraken van de beroemde IJsbrand van Hamelsveld over de waarde van de bijbel die op de achterkant van het boek zijn gedrukt. Deze citaten worden gebruikt om het belang van de inhoud te benadrukken en het aan te prijzen.

In de *Letteroefeningen* wordt alleen een korte inhoudsweergave van de Inleiding gegeven. De aantekeningen die de vertaler in de tekst heeft aangebracht worden als nuttig ervaren maar de recensent had het beter gevonden als Visser Zange's tekst in zijn geheel anders had gestructureerd. Desondanks wordt het boek als bruikbaar getypeerd.

Valentin Karl Veillodter

Overdenkingen by het gebruik van het H. Avondmaal, voor denkende Christenen; door V. K. VEILLODTER. Uit het Hoogduitsch vertaald door G. H. REICHE, Leeraar der Luthersche Gemeente te Leyden. [uitgegeven door H.C.A. Thieme, Zutphen 1800, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1801, 1, 297-299]

Het boek is een vertaling van de Duitse titel '*An junge Christen bei der ersten Feier des Abendmahls*'. Het verscheen in Nürnberg in 1798 en ondervond blijkbaar veel bijval want de derde editie verscheen al in 1805.¹⁷³ Het boek heeft zijn weg naar het Nederlandse publiek relatief snel gevonden, de vertaling van Reiche verschijnt in 1800.

De auteur¹⁷⁴ was een lutherse theoloog uit Nürnberg die zich met zijn denken in de buurt van de supranaturalisten beweegt.

De vertaler, de Lutherse predikant Reiche, ziet het avondmaal naast de doop als één van de basisrituelen van het Christendom. Hij omschrijft het avondmaal net als Bernard Verweij in het voorwoord tot Ewalds boek over hetzelfde onderwerp als een instelling van God om de mensen te versterken in hun geloof. Door het beleven van dit ritueel worden de christenen herinnerd aan de '*weldaaden, beloften en verdiensten...*' van Jezus. Hij stelde dit ritueel in om

---

¹⁷³ zie Veillodter in: *Allgemeine Deutsche Biographie*. (ADB) (Leipzig 1875-1912), Bd. 39, 532-533

¹⁷⁴ Valentin Karl Veillodter (1769 Nürnberg-1828 Nürnberg) studeerde theologie in Jena. Van 1791 tot 1801 was hij predikant in zijn geboortestad, daarna in kleine dorpsgemeenten. In 1809 ging hij terug naar Nürnberg. 1817 werd hij doctor in de theologie te Erlangen. (Bron: ADB, Bd. 39, 532-533)

'hen optebeuren, te vertroosten, en ... te bemoedigen,...'. Reiche heeft dit werk vertaald om christenen, die de moeite nemen om over hun geloof na te denken, stof voor hun overwegingen te geven. Veillodters boekje wordt voor algemeen gebruik geschikt geacht want hij schrijft niet als vertegenwoordiger van een bepaalde confessie maar uit het oogpunt van een nadenkende christen. Reiche heeft bij zijn vertaling dankbaar gebruik gemaakt van de vertaalkunsten van Johann Lublink de Jonge¹⁷⁵, een toen zeer bekende, door talloze activiteiten bekende man. Hij vertaalde enige gezangen die achter in het boekje zijn opgenomen. Beiden hopen dat de uitgave van dit werk zal bijdragen aan de *'stichting en het zielenheil van veele oprechte Christenen'*.

De recensent is ervan overtuigd dat dit boek deze doelstelling kan verwezenlijken. De *Letteroefeningen* achten het *'regt bruikbaar, en gemeennuttig voor oprechte Christenen van allerlei Kerkgenootschappen'*. Ook hier wordt dus gewezen op het feit dat Veillodter zijn geschrift niet aan een bepaalde geloofsgemeenschap maar aan de christenen in het algemeen adresseert. Interessant is dat de titel in vertaling niet meer specifiek aan 'jonge christenen' is gericht maar aan *'denkende christenen'*. Op deze manier wordt een bredere doelgroep aangesproken. Van de kwaliteit van de vertaling is de recensent zeer ingenomen en om de lezers zelf een indruk te geven wordt een lang stuk uit het boek afgedrukt.

Johann Gottfried Herder

Over de Gaaf der Talen op het eerste Christlyke Pinksterfeest, door J. G. HERDER, Schryver van de Zamenspraken en Verhandelingen over den Geest der Hebreeuwische Poësie. Uit het Hoogduitsch vertaald, door A. VAN WAASDYK, Christenleeraar te Delft. [uitgegeven door J.C. Leeuwesteijn, Den Haag 1803, Bibliotheek UvA, gerecenseerd in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 317-327]

Het boek wordt aangeprezen door een kort voorwoord van de uitgever Leeuwesteijn. Hij zegt dat het onderwerp van Herders boek in Nederland nog niet in schriftelijke vorm is

---

¹⁷⁵ Johannes Lublink de Jonge (1736 Amsterdam-1816 Utrecht) volgde als zoon van een koopman een handelsopleiding. Hij was zeer breed geïnteresseerd, b.v. in muziek, schilderen en letterkunde maar ook natuurkunde. Hij vertaalde werk van b.v. Gellert, Klopstock en Schlegel en was bekend als uiterst productief recensent. Hij was lid van talrijke verenigingen, o.a. van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, van de Maatschappij voor de Nederlandse Letterkunde en van 'Felix Meritis'. Hij was ook actief in de politiek. In 1795 werd hij tot lid van de Nationale Vergadering gekozen.

besproken. Hij gaat er daarom van uit dat hij *'het onderzoeklievend gedeelte onzer natie, ..., eenen wezenlijken dienst [doet]'*.¹⁷⁶

De recensent vindt dat de uitgever het publiek juist een slechte dienst heeft bewezen: *'Verlos ons, waare Wysheid, van zulke Verhandelingen en Vertalingen!'* sluit de recensie na een zeer kritische bespreking over tien paginas verspreid. Ten eerste is de vertaling niet in zuiver Nederlands geschreven en wordt gekenmerkt door germanismen. En ten tweede is de inhoud van het boek in zijn geheel af te keuren. Daarom wil het tijdschrift *'het onderzoeklievende gedeelte'* waar de uitgever over sprak eveneens *'eenen wezentlyken dienst bewyzen, met een beknopt verslag van den inhoud deezer Verhandeling.'*¹⁷⁷

Herder is van mening dat men de bijbel niet goed begrijpt als men aanneemt dat zich tijdens het eerste pinksterfeest een wonder voltrok. Het is volgens hem verkeerd te denken dat mensen toen door de komst van de Heilige Geest opeens vreemde talen konden spreken. Hij probeert dit met historische argumenten te bewijzen. Door middel van een taalkundige analyse van de oorspronkelijke teksten wil hij aantonen dat de woorden van de bijbel op dit punt als zinnebeeldig opgevat moeten worden. De *Letteroefeningen* keurt deze opvatting volledig af en bestrijdt haar met de volgende argumenten:

1. Als de woorden van de bijbel niet letterlijk opgevat kunnen worden dan impliceert Herder dat de leden van de gemeente die de komst van de Heilige Geest beleefden krankzinnig zouden zijn geworden. De apostel Paulus spreekt dit volgens de recensent tegen.
2. Herder is onnauwkeurig in zijn vertaling van de Griekse oertekst en vertaalt zelfs verkeerd. *'Zonderlinge uitlegkunde voorwaar!'*
3. Als Herder niet in dit wonder gelooft dan zou hij net zo goed kunnen zeggen dat alle bijbelse wonderen niet plaatsgevonden kunnen hebben en hoeft hij zich niet in bochten te wringen zoals hij dat nu volgens de *Letteroefeningen* doet.

'Over andere even losse als willekeurige onderstellingen, ..., zullen wy niet spreken.'

Herders boek wordt de grond ingeboord. De *Letteroefeningen* is het in geen enkel opzicht met hem eens. Uit de lange recensie, waarin gedetailleerd wordt ingegaan op vertaling uit het Grieks spreekt vakkennis. De *Letteroefeningen* komt hier zeer duidelijk haar doelstelling na de lezer 'oordeelkundig', 'naauwkeurig' en 'vrymoedig' over de besproken boeken voor te lichten. Aan de hand van de toon van de recensie en de sluitingszin waarin de wens wordt geopperd dit soort vertalingen niet meer te ontvangen, zou men kunnen aannemen dat de

---

¹⁷⁶ Over de gaaf der talen op het eerste Pinksterfeest. Uit het Hoogduitsch vertaald door A. van Waasdyk. Leeuwesteyn, Den Haag 1803, 'Bericht'

¹⁷⁷ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803, 1, 317-327, 318

Letteroefeningen wil voorkomen dat boeken met opvattingen als die van Herder worden gelezen. Maar toch wordt er in vergelijking met de andere boeken veel ruimte gegeven aan behandeling van deze titel. De *Letteroefeningen* doet veel moeite Herders betoog te weerleggen en te ontkrachten en wil daarmee een bijdrage leveren aan de juiste opvoeding van haar lezers.

III.2.b Inschatting van de receptie van de besproken auteurs

De besproken geschriften zijn van uiteenlopende aard en gericht aan diverse doelgroepen. Het boek van Reinhard *Over de waarde van de kleinigheden in de Zedenkunde* en het boek van Herder *Over de gaaf der talen* zijn voorbeelden van theologisch-filosofische werken voor een select gezelschap van specifiek opgeleide geleerden. Deze twee boeken zijn in de *Letteroefeningen* totaal verschillend ontvangen. De vertaling van Reinhard's werk wordt warm verwelkomd, de vertaling van Herder ronduit afgewezen.

Voorbeelden van stichtelijke werken zijn de *Aansporing tot Bekeering en Geloof* van Lavater en Ewalds boek *Behoeft de mensch vergeeving van zyne Zonden?*. De *Letteroefeningen* laat wel een zacht kritisch geluid horen over de emotionele schrijfstijl van deze twee theologen maar weet dat beide auteurs hun publiek al gewonnen hebben en zij daarop geen invloed meer zullen hebben.

De preken van Lavater en Reinhard, Veillodters en Ewalds boeken over het avondmaal en Het leven van Jezus van Hess zijn geschriften met een specialistisch karakter maar bedoeld voor een breed publiek.

Het boek van Friedrich Christian Zange is geschreven voor het gebruik in scholen en voor mensen die waarschijnlijk niet veel lezen. Het publiek van de *Letteroefeningen* bleef door de bespreking van werken als deze ook op de hoogte van de literaire ontwikkelingen voor lezers van dit niveau. Hoogstwaarschijnlijk bestond het lezerspubliek van het recensietijdschrift namelijk niet uit de 'gemeene man'. Hooguit een paar duizend mensen zullen rond 1800 de *Letteroefeningen* gelezen hebben. De oplage van het tijdschrift bestond rond 1800 uit tussen de 900 en 1500 exemplaren. Niet iedereen die het tijdschrift las bezat een eigen exemplaar. Net als boeken werden tijdschriften uitgeleend of circuleerden in leesgezelschappen. Het is moeilijk in te schatten welk bereik een boek of een tijdschrift daadwerkelijk had maar het is het meest waarschijnlijk dat de *Letteroefeningen* vooral de kringen bereikte waar veel werd gelezen.

Aan de hand van de recensies kan men wel inschatten welke rol de *Letteroefeningen* toen in het Nederlandse literaire leven speelde. De veronderstelling dat het recensietijdschrift als leidraad werd gebruikt bij het aanschaffen van boeken wordt weersproken door Kloek en Mijnhardt die in hun onderzoek vast hebben gesteld dat boeken meestal werden aangeschaft vóórdat ze gerecenseerd werden.¹⁷⁸ De *Letteroefeningen* had vooral een informatieve functie maar betekende ook iets voor de discussies die door de besproken boeken op gang kwamen. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de recensies van de werken van Lavater en Ewald. Beide auteurs hadden al een uitstekende reputatie opgebouwd in Nederland. De recensent refereert eraan en is zeker dat de besproken titels het publiek zullen bevallen. Hij probeert de lezer op de minpunten te wijzen maar weet dat zijn invloed op het succes van de boeken beperkt is. Maar de *Letteroefeningen* blijft wel proberen haar positie op deze manier te gebruiken. In de recensie over de vertaling van Herder wordt dat heel duidelijk.

In de recensies en voorwoorden openbaart zich een verdediging van het christendom. Nederland was in de bestudeerde periode geconfronteerd met de naar secularisering strevende Fransen. Overall in Europa werden systemen, vooral van politieke aard, overdacht. Maar ook het geloof werd overdacht. De vertalers en uitgevers van de in dit hoofdstuk besproken boeken nemen het op voor een christendom gebaseerd op de waarheid van de bijbel en het voorbeeldige leven van Jezus. Zij voelen een bedreiging tegenover deze geloofs- en levensinstelling en zijn vastbesloten zich er tegen te verzetten. De *Letteroefeningen* steunt deze verdediging in de welwillende recensering van de meeste van de hier bestudeerde titels en verwerpt de bijdrage van een andersgezinde als Herder. De vertalers en uitgevers en de *Letteroefeningen* hebben net als de auteurs van de vertaalde boeken een missie. Zij willen de mensen opvoeden. Het is een kenmerk van de tijd waarin de ideeën van Kant en andere filosofen een grote rol spelen. De theologie zoekt haar eigen standpunten tegenover de filosofische redeneringen. Als reactie op de rationalistische theologie, die traditionele leerstellingen als bijvoorbeeld de erfzonde en het daadwerkelijke plaatsvinden van wonderen afwijst, ontstaan geschriften waarin geappelleerd wordt aan het gevoel. Lavater is daarbij in het Duitse taalgebied een van de beroemdste theologen die op deze manier schrijft. De in dit hoofdstuk besproken geschriften zijn maar twee kleine voorbeelden van een enorm omvangrijk oeuvre. In al zijn werken richt Lavater zich als pastor aan zijn lezers. Steeds is hij bezig zijn rol als zielzorger en voorganger van de gemeente te vervullen. Hij spreekt tot de

---

¹⁷⁸ J.J. Kloek, W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie', in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in de taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres*. (Tilburg 1993), 211-224, 216

grote gemeente der christenen in het algemeen en beperkt zich niet tot zijn kleine parochie in Zürich.¹⁷⁹ Hij wil zoveel mogelijk mensen bereiken en hen door middel van zijn geschriften tot oprechte christenen maken. Internationale bekendheid en roem verwerft hij vooral met *Aussichten in die Ewigkeit*¹⁸⁰, met het *Tagebuch von einem Beobachter seiner selbst*¹⁸¹ en zijn studie over het menselijk uiterlijk: *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*¹⁸². Mede daarover staat hij in correspondentie met een groot aantal personen, waaronder ook Nederlanders zoals de dichter Jacobus Bellamy¹⁸³, de juristen en schrijvers Hieronymus van Alphen¹⁸⁴ en Jan Hinlopen¹⁸⁵. Een Nederlander behoort zelfs tot de persoonlijke vrienden van Lavater: Rijklof Michaël van Goens¹⁸⁶.

Lavater heeft grote invloed op Johann Ludwig Ewald. Zij corresponderen en hebben ook persoonlijk contact. Ewald staat daarnaast in briefcontact met Johann Jacob Hess en Philipp Matthäus Hahn¹⁸⁷. Hij correspondeert met zijn vakgenoten over verschillende theologisch-theoretische vraagstukken zoals de verzoeningsdood van Jezus en over vragen van praktische aard zoals de samenstelling van een nieuwe catechismus.¹⁸⁸ In zijn ambt als superintendent te Detmold houdt hij toezicht op het religieuze onderwijs. Hij is ervan overtuigd dat het weinig zin heeft kinderen de bijbelse verhalen en de catechismus uit hun hoofd te laten leren en dat kinderen puur door het navertellen van de bijbel voorbereid kunnen worden op een leven als christen. Door het samenstellen van een nieuw religieus leesboek voor kinderen brengt hij zijn opvattingen in de praktijk.¹⁸⁹ De bestudering van de volgens hem authentieke en gezaghebbende bijbel en de persoon Jezus als voorbeeld en ideaal van de religieuze mens spelen de grootste rol in zijn theologische geschriften. Hij sluit zich in deze zin aan bij de opvattingen van Johann Jacob Hess. Hess leeft terzelfder tijd als Lavater in Zürich en is goed met hem bevriend. Zijn werk is vooral van filologisch-historische aard zoals de besproken

---

¹⁷⁹ M.E. Kluit, 'Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland', in: *Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis* 45, (1962/1963), 33-52, 45 e.v., en ook: A. Johannes, *Johann Kaspar Lavater als pastor*. (Kampen 1976)

¹⁸⁰ In het Nederlands verschenen als *Uitzichten in de eeuwigheid*. (4 delen, Amsterdam 1779)

¹⁸¹ In het Nederlands verschenen als *J.C. Lavaters Geheim Dagboek*. (2 delen, Amsterdam 1780)

¹⁸² In het Nederlands verschenen als *Over de Physiognomie* (Amsterdam 1780-1783)

¹⁸³ Jacobus Bellamy (1757 Vlissingen – 1786 Utrecht)

¹⁸⁴ Hieronymus van Alphen (1746 Gouda – 1803 Den Haag)

¹⁸⁵ Jan Hinlopen (1759 Utrecht – 1808 Utrecht)

¹⁸⁶ Rijklof Michaël van Goens (1748 Utrecht – 1810 Werningerode/Duitsland)

¹⁸⁷ Philipp Matthäus Hahn (1739-1790)

¹⁸⁸ H.M. Kirn, *Deutsche Spätaufklärung und Pietismus. Ihr Verhältnis im Rahmen kirchlich-bürgerlicher Reform bei Johann Ludwig Ewald (1748-1822)*. (Göttingen 1998), 38-77

¹⁸⁹ *ibidem*, 120

levensgeschiedenis van Jezus. Een ander belangrijk werk waarmee hij bijvoorbeeld Ewald heeft beïnvloedt is *Versuch von dem Reiche Gottes*¹⁹⁰.

De vierde prominente Duitse theoloog onder de hier besproken auteurs is Johann Gottfried Herder. Hij schrijft naast theologische studies geschiedfilosofische werken en ook poëzie. Zijn theologisch werk is gekenmerkt door de toepassing van historisch denken op de interpretatie van de bijbel en de christelijke leerstellingen. Hij zag zich net als Lavater, Ewald en Hess als leraar en onderwijzer van een religieuze levensinstelling.

Aan het werk van deze vier theologen besteden de Nederlandse recensietijdschriften zeer veel aandacht. Uit het onderzoek van J. van Eijnatten over de periode 1760 tot 1796 blijkt dat vertalingen van Lavater en Hess meer dan twintig keer en Ewald en Herder meer dan tien keer gerecenseerd zijn. Het interesse in hun geschriften blijft ook in de door mij bestudeerde jaren in de *Letteroefeningen* bestaan.

Franz Volkmar Reinhard, Karl Valentin Veillodter en Friedrich Christian Zange zijn tegenwoordig minder bekend. De in zijn tijd populaire predikant Reinhard is pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw door de theologiegeschiedenis herontdekt.¹⁹¹ Zijn populariteit reikte rond 1800 blijkbaar tot Nederland zoals de herhaalde recensering van zijn werk in de *Letteroefeningen* laat zien. De bekendheid en het belang van Veillodter en Zange in Duitsland en Nederland zijn moeilijk in te schatten want behalve enige biografische informatie is er maar weinig over hun bekend.

Uit het kleine onderzoek naar de voorwoorden en recensies wordt duidelijk dat de theologische ontwikkelingen in Duitsland in Nederland worden waargenomen en gevolgd. Er ontstaat een indruk ervan welke onderwerpen in de Duitse theologie in deze tijd een rol spelen en welke vraagstukken en manier van behandeling door de Nederlanders gewaardeerd worden. Grote populariteit geniet de hartstochtelijke stijl van schrijvers als Lavater en Ewald. De benadering van het geloof door deze twee theologen vindt waardering bij uitgevers, vertalers en recensietijdschrift. Eveneens de ideeën van Hess, Reinhard, Veillodter en Zange. De enige echt negatieve beoordeling krijgt Herders interpretatie van de bijbel in *Over de gaaf der talen*. Dit voorbeeld geeft aan dat de *Letteroefeningen* niet alleen maar de werken recenseert die zij graag door het publiek gelezen zou willen hebben maar ook boeken bespreekt die zij afkeurd. Zo laat het tijdschrift aan zijn lezers zien daadwerkelijk ‘vrymoedig’ te recenseren en draagt het op zijn manier bij aan de beschaving van zijn publiek.

---

¹⁹⁰ Zürich 1771-1774

¹⁹¹ door: H. Martin, *Die Bedeutung des Theologen F.V. Reinhard unter besonderer Berücksichtigung seiner homiletischen Wirksamkeit*. (Jena 1965) en C. Erdmann-Schott, *Möglichkeiten und Grenzen der Aufklärungspredikt. Dargestellt am Beispiel F.V. Reinhard's*. (Göttingen 1978)

De bevindingen van dit hoofdstuk kunnen worden verdiept door onderzoek naar recensering van de betreffende auteurs in andere tijdschriften en door het onderzoeken van persoonlijke reacties.

Slotbeschouwing

Mijn onderzoek is voortgekomen uit interesse voor de rol die Duitse cultuur in Nederland in de achttiende eeuw speelde. Ik heb ervoor gekozen om mij daarbij te concentreren op boeken als dragers van cultuur en heb geprobeerd om de omvang van de vertaalactiviteit rond 1800 vast te stellen. Als bron heb ik in mijn onderzoek een van de grootste Nederlandse recensietijdschriften van toen gebruikt: de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.

Door het tellen van alle recensies in acht jaargangen van het tijdschrift en het opnemen van uitgebreide titelinformatie van de vertalingen is er een genuanceerd beeld ontstaan van het aanbod aan vertaalde literatuur in de onderzochte jaren. Uit het verzamelde materiaal blijkt dat meer dan één derde van de gerecenseerde geschriften een vertaling is en dat de meerderheid daarvan uit het Duits is. Er moet ervan worden uitgegaan dat het daadwerkelijke aantal vertalingen nog groter was omdat er niet altijd wordt aangegeven dat een boek een vertaling is. Dit resultaat steunt de veronderstelling van literatuurhistorici¹⁹² dat Nederlandse publicaties in de betreffende periode gedomineerd werden door boeken van buitenlandse afkomst.

Door de indeling van alle gerecenseerde geschriften in verschillende genres ontstaat een beeld van de interesses van de redactie van het tijdschrift en indirect bij de lezers. De *Letteroefeningen* recenseerde specialistische geschriften, zoals geneeskundige werken, voor lezers met een bepaalde professionele achtergrond. Maar er werd ook veel aandacht besteed aan werken voor een breder publiek.

Er is gebleken dat de Duitse vertalingen alle categorieën domineren. Het grootst was het aandeel Duitse vertalingen in de categorieën 'letterkunde' en 'religie'. De aanvoer van romans en toneelstukken uit Duitsland was enorm. De waardering voor auteurs rond 1800 verschilt sterk met de hedendaagse beoordeling van 'goede literatuur'. De meest vertaalde Duitse auteur op het gebied van de letterkunde, August von Kotzebue, wordt tegenwoordig gezien als tweederangs-auteur. De nu als boegbeeld van de Duitse literatuur geziene Goethe heeft in de *Letteroefeningen* van de onderzochte jaren geen sporen nagelaten.

Naast de interesse in Duitse letterkundige werken was de interesse in religieuze literatuur bijzonder groot. In Duitsland populaire en invloedrijke auteurs als Lavater, Ewald en Hess werden ook in Nederland veel gelezen. De meeste van de gerecenseerde Duitse theologen hadden een piëtistische inslag en dat laat vermoeden dat deze theologische richting in Nederland bijzonder veel respons kreeg.

De aangelegde statistiek geeft in detail weer hoe het aanbod van buitenlandse literatuur in Nederland rond 1800 eruit zag en welke onderwerpen en auteurs belangrijk werden gevonden. De kwantitatieve gegevens bieden de mogelijkheid om een keuze te maken voor diepergaand onderzoek.

Door de verzamelde informatie over uitgevers en vertalers is een beeld ontstaan van de bij het vertaalbedrijf betrokken personen. Mij interesseerde de beweegredenen van deze mensen om bepaalde boeken te vertalen en de reacties van het recensietijdschrift daarop. Door het bestuderen van de voorwoorden en recensies van een aantal boeken over religieuze onderwerpen heb ik een nieuwe laag in mijn onderzoek aangebracht. Doel van deze verkenning was het verkrijgen van een indruk van de opvattingen over deze boeken aan de kant van uitgevers, vertalers en recensietijdschrift. Ik heb vastgesteld dat grote waarde aan de besproken boeken wordt toegekend. Zij spelen in de ogen van de betrokkenen een belangrijke rol in de opvoeding van de mensen tot rechtvaardige christenen. Uit gebrek aan geschriften van Nederlandse oorsprong, die in deze behoefte voorzien halen uitgevers en vertalers werken van Duitse theologen naar Nederland en stellen zij deze aan hun landgenoten in hun eigen taal ter beschikking. De *Letteroefeningen* steunt de missie van uitgevers en vertalers maar is ook kritisch. Zij waakt over de aanvoer van nieuwe literatuur en wil voor het publiek een leidraad zijn bij het vormen van een mening over bepaalde onderwerpen.

In de voorwoorden en recensies openbaart zich het christendom rond 1800 en de plaats die Duitse geschriften daarin innamen. Met mijn tekstanalyse heb ik maar een tipje van de sluier opgelicht die over de betekenis van de Duitse boeken voor ontwikkelingen in Nederland ligt. De indrukken die zijn ontstaan kunnen gedifferentieerd worden door uitbreiding van het onderzoek naar bijvoorbeeld recensies over de gekozen boeken in andere tijdschriften en andere reacties op de Duitse auteurs. Deze scriptie is een basis geworden waarop onderzoek naar de relaties tussen de Nederlandse en Duitse cultuur voortgezet kan worden.

---

¹⁹² zie hiervoor hoofdstuk I.1.

BIJLAGEN

DEEL A: Vertalingen, uitgevers en plaatsen, vertalers

Tabel A 1: overzicht gerecenseerde geschriften per jaargang¹⁹³

Jaargang VadLet	Totaal gerecenseerde geschriften per jaargang	Aantal vertalingen per jaargang
1796	186	60 = 32,3 %
1797	241	79 = 32,8 %
1798	199	54 = 27,1 %
1799	229	81 = 35,4 %
1800	208	65 = 31,2 %
1801	225	97 = 43,1 %
1802	235	102 = 43,4 %
1803	247	104 = 42,1 %
som	1770	642 = 36,3 %

¹⁹³ Dit overzicht geeft aantallen besproken geschriften en níet aantallen boektitels weer. Men dient in gedachten te houden dat er soms delen van een en hetzelfde boek in meerdere recensies worden besproken. Als ik bijvoorbeeld van 642 vertalingen spreek dan is dat níet het aantal vertaalde titels maar het totale aantal vertalingen dat in de Vaderlandsche Letteroefeningen van de onderzochte periode is besproken.

Tabel A 1.1.: aantallen vertalingen per jaargang

Jaarg. VadLet	vertalingen p/jaargang	vertalingen Duits¹⁹⁴	vertalingen Frans	vertalingen Engels	vertalingen Latijn	vertalingen Grieks	vertalingen Hebreeuws
1796	60	22	19	14	1	1	1
1797	79	26	27	17	2	0	3
1798	54	21	16	13	0	1	3
1799	81	43	14	20	1	1	2
1800	65	27	21	16	0	0	1
1801	97	40	34	21	0	2	0
1802	102	55	20	22	3	1	0
1803	104	61	20	18	3	0	0
som	642	295 <i>= 45,9 %</i>	171 <i>= 26,6 %</i>	141 <i>= 22,0 %</i>	10 <i>= 1,6 %</i>	6 <i>= 0,9 %</i>	10 <i>= 1,6 %</i>

¹⁹⁴ - bij de vertalingen Duits zijn ook de vertalingen 'Duits (Latijn)' opgeteld

Tabel A 1.1.a: aantallen vertalingen uit onbekende brontaal per jaargang

JG VadLet	vertalingen ?
1796	3
1797	4
1798	0
1799	0
1800	0
1801	0
1802	1
1803	2
som	10

Overzicht A 1: plaatsen van uitgave

Plaats	Aantal verschenen geschriften ¹⁹⁵	% van 642 vertalingen
Amsterdam	263	41,0
Haarlem	73	11,4
Den Haag	72	11,2
Leiden	66	10,3
Utrecht	55	8,6
Dordrecht	37	5,8
Rotterdam	24	3,7
Zutphen	15	2,3
Groningen	9	1,4
Arnhem	7	1,1
Kampen	6	0,9
Delft	5	0,8
Gouda	5	0,8
West-Zaandam	5	0,8
Zwolle	3	0,5
Harderwijk	2	0,3
Deventer	2	0,3
Franeker	1	0,2
Gorinchem	1	0,2
Sneek	1	0,2
Bergen op Zoom	1	0,2
Breda	1	0,2

---

¹⁹⁵ Dit zijn géén aantallen titels! Ik heb voor dit overzicht de treffers in de velden 'plaats van uitgave 1' en 'plaats van uitgave 2' bij elkaar opgeteld, behalve als er in beide velden dezelfde stad vermeld was. Dan heb ik dat als één treffer geteld. Op deze manier berekent men alleen het aantal geschriften dat in de betreffende steden is verschenen zonder rekening te houden met het reële aantal titels en de uitgevers bij wie deze verschenen.

Tabel A 2: meest voorkomende uitgevers (vanaf totaal 7 treffers)¹⁹⁶

uitgever	aantal treffers in 'naam uitgever 1'	aantal treffers in 'naam uitgever 2'	totaal aantal treffers
J. Allart, Amsterdam	64	10	74
J. C. Leeuwesteyn, Den Haag	51	2	53
P. J. Uylenbroek, Amsterdam	37	0	37
A. Loosjes, Haarlem	35	0	35
A. en J. Honkoop, Leiden	35	0	35
G. T. van Paddenburg en Zoon, Utrecht	27	0	27
F. Bohn, Haarlem	27	0	27
A. Blussé en zoon, Dordrecht	24	0	24
Wed. J. Döll, Amsterdam	19	0	19
M. de Bruijn, Amsterdam	14	5	19
W. van Yzerworst, Utrecht	17	0	17
W. Holtrop, Amsterdam	7	8	15
I. van Cleef, Den Haag	11	4	15
H. C. A. Thieme, Zutphen	14	0	14
J. van Thoir, Leiden	11	1	12
G. Roos, Amsterdam	11	0	11
C. van den Dries, Rotterdam	7	3	10
W. van Vliet, Amsterdam	7	3	10
J. R. Poster, Amsterdam	9	0	9
J. W. Smit, Amsterdam	7	2	9
E. Bonte, Dordrecht	9	0	9
L. Herdingh, Leiden	7	0	7

¹⁹⁶ - bij 23 vertalingen is de uitgever niet genoemd

Overzicht A.2.: Ranglijst uitgevers met aantallen vertaalde titels (vanaf 10 titels)

1. Leeuwesteijn	47
2. Allart	44
3. Uylenbroek	36
4. Honkoop; Loosjes	23
5. Van Paddenburg; Bohn	15
6. Thieme	14
7. Van IJzerworst; Döll	12
8. Blussé	11

Tabel A 2.1.: Aantallen vertaalde titels per taal (gegevens velden ‘uitgever 1’ en ‘uitgever 2’ bij elkaar opgeteld)

uitgever	Duits	Frans	Engels	Latijn	Grieks	Hebreeuws
Leeuwesteijn	18	12	15	0	0	0
Allart	13	15	11	2	2	0
Uylenbroek	15	21	0	0	0	0
Honkoop	16	5	3	1	1	1
Loosjes	7	8	6	1	0	0
Van Paddenburg	7	6	3	1	0	0
Bohn	10	5	5	0	0	0
Thieme	12	2	0	0	0	0
Van IJzerworst	10	1	1	1	1	1
Döll	6	6	3	0	0	0
Blussé	5	2	4	1	0	0
De Bruijn	1	0	2	0	1	8
Holtrop	1	2	3	0	0	0
Van Cleef	0	8	3	0	0	0
Van Thoir	4	4	1	0	0	0
Roos	4	7	0	0	0	0
Van den Dries	3	4	1	0	0	0
Van Vliet	7	1	0	0	0	0
Poster	8	0	1	0	0	0
Smit	7	2	0	0	0	0
Bonte	5	4	0	0	0	0
Herdigh	4	0	2	0	0	0

Overzicht A 3: Uitgevers en vertalers

1. J.C. Leeuwesteijn

- S. van Hoek
- A. van den Ende
- E. Bekker-Wolff
- P. Boddaert
- J.R. Forster
- Y. van Hamelsveld
- P.F. Henry
- A. Hordyk Verstolk
- D.L. La Rochette
- G. Nieuwenhuis
- A. van Waasdyk
- J.B. Wintershoven
- D. Onderwater

2. J. Allart

- L. Lublink de Jonge
- C.V. Westerbaen
- H.A. Bake
- W. van Bilderdijk
- S. van Emdre
- E.J. Greve
- J. van der Linden
- J. van Nuys Klinkenberg
- J.D. Pasteur
- M. Stuart

3. P.J. Uylenbroek

- B. Rekker/ J. van der Stam
- J.G. Doornik
- A.L. Barbaz
- H.F. Eyben
- C. Loots
- H. Ogelwight Junior
- D.A. van de Wart
- P. van Winter
- P.G. Witsen Geysbeek
- H. Tollens

4. A. en J. Honkoop

- J.D. Pasteur
- E. Tinga
- J. van der Linden
- J. Luzac
- H. Muntinghe
- L. Stipriaan

5. A. Loosjes

- J.H. Barkly
- L. Davids
- P.L. van Kastele
- J. Kisselins
- J. Meerman
- D. Onderwater

6. F. Bohn

- Y. van Hamelsveld
- J.T. L'Ange
- J.D. Pasteur

7. Van Paddenburg

- E. Tinga
- J.A. Saxe
- Van Vloten
- P. van Werkhoven
- J.B. Wintershoven
- W.J. Zillesen

8. H.C.A. Thieme

- W. Op ten Noort
- G.H. Reiche
- P.G. Witsen Geysbeek

9. W. van Yzerworst

- J. Clarisse
- J. Engelsma Mebius
- S. van Hoek
- G.H. Reiche

10. Weduwe J. Döll

- P. van Hemert
- P.G. Witsen Geysbeek
- E. Bekker-Wolff
- S.J.Z. Wiselius
- P. Boddaert

11. P. Blussé

- J.D. Pasteur
- M. van Werkhoven
- G. Outhuis

Tabel A 3.1: meest voorkomende vertalers (gegevens van de velden 'vertaler in titel' en 'vertaler' bij elkaar opgeteld); vanaf 4 treffers

naam vertaler	totaal aantal vertalingen	Duits	Frans	Engels	Latijn	Grieks	Hebr.	?
J. D. Pasteur	16	1	5	10	0	0	0	0
Y. van Hamelsveld	13	2	0	2	0	1	8	0
P.G.Witsen Geysbeek	11	6	4	1	0	0	0	0
J. van der Linden	9	3	6	0	0	0	0	0
E. Bekker, Wed. Wolff	8	1	2	5	0	0	0	0
S. van Hoek	6	4	0	2	0	0	0	0
M. Stuart	6	1	5	0	0	0	0	0
E. Tinga	5	5	0	0	0	0	0	0
M. van Werkhoven	5	0	0	5	0	0	0	0
B. Rekker/ Joh. van der Stam	5	5	0	0	0	0	0	0
P. van Hemert	4	4	0	0	0	0	0	0
A. Bruggemans	4	1	3	0	0	0	0	0
D. Onderwater	4	4	0	0	0	0	0	0

Overzicht A 3.1.: Ranglijst vertalers met aantallen vertaalde titels, vanaf 3 titels

1. Ysbrand van Hamelsveld	13
2. Pieter Gerardus Witsen Geysbeek	11
3. J.D. Pasteur	9
4. Johannes van der Linden	7
5. Elisabeth Bekker-Wolff	6
6. Bartholomeus Rekker/ Johannes van der Stam	5
7. A. Bruggemans	4
8. Dirk Onderwater	4
9. A.L. Barbaz	3
10. H. Ogelwight Junior	3
11. Georg Hendrik Reiche	3
12. Pieter Johannes Uylenbroek	3
13. Eelco Tinga	3
14. Sander van Hoek	3

**Tabel A 3.2.: meest voorkomende vertalers Duits (gegevens van de velden 'vertaler in
titel' en 'vertaler' bij elkaar opgeteld), vanaf 2 titels**

vertaler (Duits)	aantal vertaalde titels
P.G. Witsen Geysbeek	6
B. Rekker en Johannes van der Stam	5
D. Onderwater	4
E. Tinga	3
G.H. Reiche	3
S. van Hoek	3
J. van der Linden	2
B. Nieuwenhuizen	2
W. van Rees	2
J.A. Saxe	2
A. van Waasdyk	2
J.B.(van) Wintershoven	2

DEEL B: Categorieën en genres

tabel B 1: categorieën en genres

categorie	genre
anderen	anders kaartenverzameling register verslag
economie	economie
educatie	educatie moralisme grammatica onderwijskunde pedagogiek retorica schoolboek taalkunde woordenboek
filosofie	filosofie ethiek
geneeskunde	geneeskunde diergeneeskunde farmacie psychologie
letterkunde	blijspel klucht letterkunde liedboek poëzie roman satire toneelstuk toneelstukken treurspel verhaal verzameling letterkunde

<p>natuur</p>	<p>aardrijkskunde astronomie biologie botaniek landbouw natuurkunde scheikunde veehouderij waterstaatkunde wiskunde</p>
<p>religie</p>	<p>apologetiek catechismus dogmatiek gezangboek kerkgeschiedenis preek preken religie theologie</p>
<p>wereld en mensen</p>	<p>ambacht antropologie astrologie bestuurskunde bijgelovigheid biografie etnologie grafrede geschiedenis In memoriam kinderboek maatschappij maritiem militair muziek politiek rechtsgeleerdheid reisbeschrijving techniek tekenen</p>

tabel B 1.1. aantal treffers per categorie (% van 1770 gerecenseerde geschriften)

categorie	totaal	vertaald	Duits	Frans	Engels	Latijn	Grieks	Hebree uws	?
anderen	33 = 1,9 %	10 = 0,6 %	6	4	0	0	0	0	0
economie	38 = 2,1 %	9 = 0,5 %	1	2	5	1	0	0	0
educatie	114 = 6,4 %	38 = 2,1 %	34	3	0	0	0	0	1
filosofie	133 = 7,5 %	57 = 3,2 %	31	12	7	4	2	0	1
geneeskunde	123 = 6,9 %	50 = 2,8 %	34	2	14	0	0	0	0
letterkunde	387 = 21,9 %	194 = 11,0 %	104	73	17	0	0	0	0
natuur	117 = 6,6 %	31 = 1,7 %	20	6	5	0	0	0	0
religie	525 = 29,7 %	126 = 7,1 %	71	8	29	1	3	10	4
wereld en mensen	629 = 35,5 %	261 = 14,7 %	63	89	95	11	1	0	4
<i>totaal</i>	<i>2095¹⁹⁷</i>	<i>776</i>	<i>364</i>	<i>197</i>	<i>172</i>	<i>17</i>	<i>6</i>	<i>10</i>	<i>10</i>

¹⁹⁷ Het totaal aantal treffers per genre (2095) is groter dan het totaal aantal besproken titels (1770) omdat sommige titels onder meerdere genres zijn ingedeeld.

Overzicht bij tabel B 1.1.: aantallen treffers per categorie en genre

	van totaal 2099 treffers	procent (van 1770 titels)
anderen	33	1,9 %
- anders	25	
- kaartenverzameling	1	
- register	1	
- verslag	6	
economie	38	2,1 %
- economie	38	
educatie	114	6,4 %
- schoolboek	24	
- woordenboek	20	
- pedagogiek	20	
- moralisme	20	
- onderwijskunde	12	
- educatie	7	
- taalkunde	5	
- grammatica	3	
- retorica	2	
- bibliografie	1	
filosofie	133	7,5 %
- filosofie	104	
- ethiek	29	
geneeskunde	123	6,9 %
- geneeskunde	95	
- diergeneeskunde	9	
- psychologie	8	
- farmacie	11	
letterkunde	387	21,9 %
- toneelstuk	83	
- poëzie	82	
- roman	75	
- verzameling letterkunde	53	
- blijspel	36	
- treurspel	23	
- verhaal	13	
- letterkunde	12	
- toneelstukken	3	
- satire	3	
- klucht	3	
- liedboek	1	

natuur	117	6,6 %
- aardrijkskunde	25	
- biologie	21	
- natuurkunde	21	
- scheikunde	21	
- landbouw	7	
- veehouderij	7	
- waterstaatkunde	6	
- wiskunde	4	
- botaniek	3	
- astronomie	2	
religie	525	29,7 %
- religie	204	
- theologie	156	
- preken	73	
- preek	38	
- kerkgeschiedenis	21	
- catechismus	17	
- apologetiek	13	
- gezangboek	2	
- dogmatiek	1	
wereld en mensen	629	35,5 %
- geschiedenis	189	
- politiek	127	
- reisbeschrijving	113	
- biografie	44	
- kinderboek	29	
- rechtsgeleerdheid	24	
- bestuurskunde	22	
- maatschappij	20	
- militair	17	
- In memoriam	11	
- grafrede	8	
- techniek	5	
- antropologie	7	
- ambacht	3	
- muziek	3	
- bijgelovigheid	2	
- tekenen	2	
- astrologie	1	
- etnologie	1	
- maritiem	1	

**Tabel B 1.2.1: Aantallen treffers per categorie en genres, per brontaal
(% van 642 vertalingen)**

categorie + genres	Duits	Frans	Engels	Latijn	Grieks	Hebr.
anderen	6 = 0,9%	4 = 0,6 %	0	0	0	0
anders	4	3	0			
kaartenverzameling	0	0	0			
register	1	0	0			
verslag	1	1	0			
economie	1 = 0,1 %	2 = 0,3 %	5 = 0,7 %	1 = 0,1 %	0	0
educatie	34 = 5,3%	3 = 0,5 %	0	0	0	0
educatie	5	0	0			
moralisme	10	1	0			
grammatica	0	0	0			
onderwijskunde	2	0	0			
pedagogiek	9	1	0			
retorica	0	0	0			
schoolboek	4	1	0			
taalkunde	2	0	0			
woordenboek	2	0	0			
filosofie	31 = 4,8%	12 = 1,9%	7 = 1,1%	4 = 0,6 %	2 = 0,3 %	0
filosofie	27	10	4	4	2	
ethiek	6	2	3	0	0	
geneeskunde	34 = 5,3%	2 = 0,3 %	14 = 2,2%	0	0	0
geneeskunde	23	2	11			
diergeneeskunde	2	0	1			
farmacie	5	0	1			
psychologie	4	0	1			
letterkunde	104 = 16,2%	73 = 11,4%	17 = 2,6%	0	0	0
blijspel	12	15	0			
klucht	0	0	0			
letterkunde	1	3	1			
poëzie	6	6	1			
roman	29	16	13			
satire	0	1	1			
toneelstuk	34	17	0			
toneelstukken	0	0	0			
treurspel	3	8	1			
verhaal	8	4	0			
verzameling letterkd.	11	3	1			

vervolg tabel B 1.2.

categorie + genres	Duits	Frans	Engels	Latijn	Grieks	Hebr.
natuur	20 = 3,1%	6 = 0,9%	5 = 0,7%	0	0	0
aardrijkskunde	2	0	5			
astronomie	0	0	0			
biologie	9	1	0			
botaniek	1	0	0			
landbouw	2	1	0			
natuurkunde	3	0	0			
scheikunde	2	1	0			
veehouderij	0	3	0			
waterstaatkunde	0	0	0			
wiskunde	1	0	0			
religie	71 = 11,1%	8 = 1,2%	29 = 4,5%	1 = 0,1%	3 = 0,5%	10 = 1,6%
apologetiek	6	0	2	0	0	0
catechismus	5	1	0	0	0	0
dogmatiek	0	0	0	0	0	0
gezangboek	0	0	0	0	0	0
kerkgeschiedenis	2	2	0	0	0	0
preek	5	1	1	0	0	0
preken	9	0	6	0	0	0
religie	24	4	15	0	0	0
theologie	20	0	5	1	3	10
wereld en mensen	63 = 9,8%	89 = 13,9%	95 = 14,8%	11 = 1,7%	1 = 0,1%	0
ambacht	0	0	0	0	0	
antropologie	5	0	0	0	0	
astrologie	0	0	0	0	0	
bestuurskunde	0	0	0	0	0	
bijgelovigheid	0	0	0	0	0	
biografie	11	14	3	1	0	
etnologie	0	0	0	0	0	
grafrede	1	1	0	0	0	
geschiedenis	19	31	17	2	1	
In memoriam	1	0	0	0	0	
kinderboek	5	1	1	0	0	
maatschappij	2	0	6	0	0	
maritiem	0	0	0	0	0	
militair	2	7	0	0	0	
muziek	0	0	0	0	0	
politiek	5	15	4	7	0	
rechtsgeleerdheid	0	1	0	1	0	
reisbeschrijving	12	19	64	0	0	
techniek	0	0	0	0	0	
tekenen	0	0	0	0	0	

Tabel B 2: Uitgevers en genres – de meest produktieve uitgevers en de genres waaronder hun vertaalde uitgaven vallen

Ter herinnering: De meest produktieve uitgevers, aantal keren dat zij in de database zijn genoemd en aantal titels:

Allart	74 treffers (44 titels)
Leeuwesteyn	53 treffers (47 titels)
Uylenbroek	37 treffers (36 titels)
Honkoop	35 treffers (23 titels)
Loosjes	35 treffers (23 titels)
Van Paddenburg	27 treffers (15 titels)
Bohn	27 treffers (15 titels)
Döll (de Wed.)	19 treffers (12 titels)
Van IJzerworst	17 treffers (12 titels)
Thieme	14 treffers (14 titels)
Blussé	24 treffers (11 titels)

Tabel B 2

Uitgever	Anderen	Economie	Educatie	Filosofie	Genees- kunde	Letter- kunde	Natuur	Religie	Wereld en mensen
J.C. Leeuwest eijn	0	0	2	4	5	12	1	2	39
J. Allart	0	0	3	0	3	11	2	9	53
P.J. Uylenbroek	1	0	0	0	0	36	0	0	0
A. en J. Honkoop	0	1	1	3	10	2	0	7	18
A. Loosjes	0	4	0	6	1	5	6	1	30
G.T. Van Paddenbur g	0	1	1	1	9	4	2	5	6
F. Bohn	0	1	9	0	0	7	1	0	21
H.C. Thieme	1	0	4	1	1	4	2	1	4
W. van IJzerworst	1	0	0	8	0	1	0	14	4
Weduwe J. Döll	0	0	1	6	0	13	0	0	0
A. en P. Blussé	1	0	0	0	4	0	3	21	6

Tabel B 3: meest voorkomende auteurs onder Duitse vertalingen van totaal 295 Duitse vertalingen, vanaf 3 titels¹⁹⁸

naam auteur	aantal titels
A. W. van Kotzebue	20
A. W. Iffland	6
J. L. Ewald	5
J. K. Lavater	5
A. Lafontaine	5
C. H. Spiess	4
C. G. Salzmann	4
F. V. Reinhard	4

---

¹⁹⁸ - er zijn 49 Duitse vertalingen zonder vermelding van de auteur

Bibliografie

Naslagwerken

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt*. (Haarlem 1852-1876)

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), (Leipzig 1875-1912)

G.J. van Bork, P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*. (www.dbnl.org/naslagwerken, 2001)

J.G. Frederiks, F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*. [Amsterdam 1891]

K. Gallig (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. 3^e herziene editie. (Tübingen 1958)

F. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816, deel 1: predikanten*. (Dordrecht 1996)

W. Killy, R. Vierhaus e.a., *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. (München 1997)

W. Killy (ed.), *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. (Gütersloh/München 1997)

G. Müller, G. Krause (ed.), *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), (Berlin 1997)

Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek (NNBW), (Leiden 1911-1937)

Nederlandse Centrale Catalogus (NCC), (te raadplegen via www.ubvu.vu.nl)

World Biographical Index (te raadplegen via www.ubvu.vu.nl)

Artikelen

R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron.', in: *Groniek* 30 (1996), 170-183

A. van Alten, 'Het Utrechtse boekenbedrijf rond 1800. Een aanzet tot reconstructie.', in: *Documentatieblad van de werkgroep negentiende eeuw* 14, (1990), 133-146

T. Broos, 'Boeken zijn zo goed als geld maar geld is beter: Johannes Allart (1754-1816)', in: *Spektator* 9 (1979), 14-25

dezelfde, 'Misdruk en mispunt: Johannes Allart (1754-1816) II', in: *Spektator* 11, 212-223, 215

F. Donoghue, 'Colonizing readers. Review criticism and the formation of a reading public.', in: A. Birmingham, J. Brewer (ed.), *The consumption of culture 1600-1800. Image, object, text.* (London/New York 1997), 54-74

J. van Eijnatten, 'History, Reform and *Aufklärung*. German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century.', in: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte/Journal for the history of modern theology* 7 (2000), 173-204

dezelfde, 'Paratexts, Book Reviews, and Dutch Literary Publicity. Translations from German into Dutch, 1760-1796', in: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25 (2000), 95-127

S. L. Flaxman, 'Dutch-German Literary Relations: A Review of Research. '; in: W. P. Friederich (ed.), *Comparative Literature: proceedings of the Second Congress of the International Comparative Literature Association. September 1958.* (Reprint New York 1970)

J. J. J. A. Frantzen, 'De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche', in: *De Gids* 53, (1889), 29-79

J. J. Kloek, 'De vroege Nederlandse *Werther*-vertalingen.', in: *De nieuwe Taalgids* 67, (1974), 207-227

dezelfde, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Literatuur* 1, (1984), 136-142

dezelfde, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw.', in: *De achttiende eeuw* 26-2, (1994), 177-191

J.J.Kloek, W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie', in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres.* (Tilburg 1993), 211-224

M.E. Kluit, 'Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland', in: *Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis* 45, (1962/1963), 33-52

J. Muis-van der Leun, 'Debet- en creditzijde van een cultureel tijdschrift. Het uitgavebeheer van de *Vaderlandsche Letteroefeningen.*', in: *Documentatieblad van de werkgroep negentiende eeuw* 14, (1990), 121-132

A. Nieuwboer, 'De populariteit van het vertaalde verhalend proza in 18^e-eeuws Nederland en de rol van de boekhandel bij de praktijk van het vertalen.', in: *Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw* (1982), 119-141

W.J. Noordhoek, 'Lavater und Holland'. in: *Neophilologus* 10 (1925), 10-19

Monografieën

A. Baggerman, *Een Lot uit de Loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw*. Tweede, gewijzigde editie, (Den Haag 2001)

J. Fzn. Buisman, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alfabetische naamlijst*. (Amsterdam 1960)

B.P.M. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*. (Amstelveen 1992)

R. Engelsing, *Der Bürger als Leser*. (Stuttgart 1974)

C. Erdmann-Schott, *Möglichkeiten und Grenzen der Aufklärungspredikt. Dargestellt am Beispiel F.V. Reinhardts*. (Göttingen 1978)

Th. Hermans, *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst*. (Den Haag 1991)

G. Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. (Cambridge 1997)

A. Johannes, *Johann Kaspar Lavater als pastor*. (Kampen 1976)

G. J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. (Den Haag 1995)

dezelfde, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid. 1770-1830*. (Den Haag 1997)

C. G. Kaakebeen, *De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche*. (Culemborg 1888)

H.M Kirn, *Deutsche Spätaufklärung und Pietismus. Ihr Verhältnis im Rahmen kirchlich-bürgerlicher Reform bei Johann Ludwig Ewald (1748-1822)*. (Göttingen 1998)

J. J. Kloek, *Over Werther geschreven...Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*. (Utrecht 1985)

dezelfde, *Een begrensde vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*. (Amsterdam 1997)

J.J.Kloek, W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. (Middelburg 1988)

dezelfden, *De productie, distributie en consumptie van cultuur*. (Amsterdam 1991)

dezelfden, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. (Den Haag 2001)

L. G. Korpel, *In Nederduitsch gewaad: Nederlandse beschouwingen over vertalen, 1760-1820*. (Den Haag 1993)

dezelfde, *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader.* (Amsterdam 1992)

E. F. Kossmann, *Holland und Deutschland; Wandlungen und Vorurteile* (Den Haag 1901)

H. Martin, *Die Bedeutung des Theologen F.V. Reinhard unter besonderer Berücksichtigung seiner homiletischen Wirksamkeit.* (Jena 1965)

K. Menne, *Der Einfluss der deutschen Literatur auf die niederländische um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Periode der Übersetzungen; Fabel- und Idyllendichtung; Klopstocks Messias; das Drama.* (Weimar 1898)

W. J. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert.* (Amsterdam 1928)

H. A. C. Spoelstra, *De Invloed van de Duitse Letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw.* (Amsterdam 1931)